

ΤΕΥΧΟΣ ΕΝΔΕΚΑΤΟ
2022/1

ΕΙΔΙΚΟ ΤΕΥΧΟΣ
**ΜΑΡΕΙΣΜΟΣ
ΚΑΙ ΦΕΜΙΝΙΣΜΟΣ I**

Michèle Barrett
Suzanne Bergeron
Ashley Bohrer
Heather A. Brown
Christine Delphy
Silvia Federici
Susan Ferguson
Kevin Floyd
Elena Gapova
Martha Gimenez
Fríga Haug
David McNally
Jyoti Puri
Prajna Seneviratne
Jiřina Šmejkalová
Gayatri Chakravorty Spivak
Lise Vogel

Γ
Ρ
Ι
Σ
Η

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΑ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΑ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

ΚΡΙΣΗ

Εξαμηνιαία Επιστημονική Επιθεώρηση

Συντακτική επιτροπή: Ελένη Βλάχου, Χριστίνα Δημακοπούλου, Θοδωρής Δημητράκος, Γιάννης Κοζάτσας, Αγγελική Πούλου, Μαρία Χολέβα.

Επιστημονικοί Συνεργάτες: Δημήτρης Αναστασίου, Άρις Αραγεώργης (1961-2018), Γιώργος Βελεγράκης, Θανάσης Γκιούρας, Reinhard Jung, Δημήτρης Καλτσώνης, Έλενα Μαμουλάκη, Γιώργος Μανιάτης, Ευγένιος Δ. Ματθιόπουλος, Σταύρος Μαυρουδέας, Παντελής Μπάγκος, Αριστείδης Μπαλτάς, Ευγενία Μυλωνάκη, Νίκος Παπαδάτος, Ντορίνα Παπαναστασίου, Κώστας Πασσάς, Γιώργος Πλειός, Σπύρος Σακελλαρόπουλος, Σωτήρης Σκανδάλης, Σταύρος Σταυρίδης, Κώστας Στεργιόπουλος, Simona Todaro, Τέλης Τύμπας, Γιώργος Φαράκλας, Γιώργος Φουρτούνης, Νίκος Φωλίνας, Αλέξανδρος Χρύσης, Στάθης Ψύλλος.

Επικοινωνία: www.e-krisi.gr

Υπεύθυνος επικοινωνίας: Γεράσιμος Χολέβας

Σχεδιασμός κειμένου: Γιώργος Δ. Ματθιόπουλος

Σελιδοποίηση: Νεκτάριος Στεργιόπουλος

Παραγωγή: Μοτίβο Α.Ε.

Σχεδίαση ιστοσελίδας: Γιάννης Σακελλαρίου, Αποστόλης Κυριάκος

Τιμή τεύχους: 9 ευρώ

Ετήσια συνδρομή (ιδιώτες): 15 ευρώ

Ετήσια συνδρομή (ιδρύματα): 20 ευρώ

Κεντρική διάθεση: Εκδόσεις Τόπος

Πλαπούτα 2 & Καλλιδρομίου, 114 73 Αθήνα, τηλ. 2108222835, info@motibo.com

Τεύχος 11 – 2022/1

Εικόνα εξωφύλλου: Μάνος Τσιχλής

John Heartfield, *Zwangslieferantin von Menschenmaterial nur Mut! Der Staat braucht Arbeitslose und Soldaten!* (Εξαναγκασμένη προμηθεύτρια ανθρώπινου υλικού, κουράγιο! Το κράτος χρειάζεται ανέργους και στρατιώτες!), στο AIZ, Vol. 9, no 10 (8 Μαρτίου 1930), ασημοτυπία ζελατίνης με γραφίτη, 25,4 x 22,5 εκ.

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση μέρους ή όλου του έργου, καθώς και η αναπαραγωγή ή μετάδοσή του με οποιοδήποτε οπτικοακουστικό, γραπτό ή άλλο μέσο χωρίς την έγγραφη άδεια του εκδότη ή του συγγραφέα.

ISSN 2585-2124

Περιεχόμενα

ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

Αφιέρωμα στον «Μαρξισμό και Φεμινισμό»: το παρόν τεύχος	07
---	----

ΕΝΟΤΗΤΑ 1:

ΟΙ 'ΠΡΩΤΕΣ' ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΕΣ ΜΑΡΞΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΦΕΜΙΝΙΣΜΟΥ

MICHÈLE BARRETT

Ορισμένα εννοιολογικά προβλήματα στη μαρξιστική φεμινιστική ανάλυση	31
---	----

CHRISTINE DELPHY

Για έναν υλιστικό φεμινισμό	61
-----------------------------	----

MARTHA E. GIMENEZ

Τι είναι υλικό στον υλιστικό φεμινισμό; Μια μαρξιστική φεμινιστική κριτική	71
---	----

FRIGGA HAUG

Για τη θεωρία των έμφυλων σχέσεων	93
-----------------------------------	----

SUSAN FERGUSON & DAVID MCNALLY

Κεφάλαιο, εργασιακή δύναμη και έμφυλες σχέσεις	125
--	-----

SILVIA FEDERICI

Πέρα από τον Μαρξ. Φεμινισμός, μαρξισμός και το ζήτημα της αναπαραγωγής	153
--	-----

HEATHER A. BROWN

Ο Ένγκελς και το φύλο	163
-----------------------	-----

ΕΝΟΤΗΤΑ 2:

ΟΙ 'ΝΕΕΣ' ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΕΣ ΜΑΡΞΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΦΕΜΙΝΙΣΜΟΥ

ASHLEY BOHRER

Διαθεματικότητα και μαρξισμός: μια κριτική ιστοριογραφία	183
--	-----

LISE VOGEL

Πέρα από τη διαθεματικότητα	213
-----------------------------	-----

KEVIN FLOYD

Γράφοντας ιστορία: μαρξισμός, queer θεωρία και αντίφαση στο μέλλον των αμερικανικών σπουδών	227
--	-----

SUZANNE BERGERON & JYOTI PURI

Η σεξουαλικότητα μεταξύ κράτους και τάξης: μια εισαγωγή _____ 257

PRAJNA SENEVIRATNE

Ο μαρξιστικός φεμινισμός συναντά τον μεταποικιακό φεμινισμό στη θεωρία
της οργάνωσης: ερωτήματα, συνέπειες και απαντήσεις _____ 269

CHAKRAVORTY GAYATRI SPIVAK

Διάσπαρτες εικασίες για το ερώτημα της αξίας _____ 285

ΕΝΟΤΗΤΑ 3:

ΜΑΡΞΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΦΕΜΙΝΙΣΜΟΣ ΕΚΤΟΣ ΔΥΣΗΣ

ELENA GAPOVA

Η Ρωσική Επανάσταση και η γυναικεία απελευθέρωση: σημειώσεις
για την κληρονομιά του εγχειρήματος της σοσιαλιστικής χειραφέτησης _____ 323

JIŘINA ŠMEJKALOVÁ

Χρειάζονται οι γυναίκες της Τσεχίας τον φεμινισμό;
Προοπτικές των φεμινιστικών θεωριών και πρακτικών στην Τσεχοσλοβακία _____ 335

ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

*Δεν είναι μόνον
ο κομμουνισμός
στη γη,
στα κάθιδρα εργοστάσια εκείνα.
Είναι και μες στο σπίτι,
στο τραπέζάκι μπρος,
στις σχέσεις,
στη φαμίλια,
στην καθημερινή ρουτίνα.
Β. Μαγιακόφσκι
(απόδοση στα ελληνικά Γ. Ρίτσος)*

Αφιέρωμα «Μαρξισμός και Φεμινισμός»: το παρόν τεύχος

Το ενδέκατο τεύχος της *ΚΡΙΣΗΣ* είναι ειδικό και αφιερώνεται στη θεματική «Μαρξισμός και Φεμινισμός». Πρόκειται για το πρώτο ειδικό θεματικό τεύχος, το οποίο, σε αντίθεση με τέτοιου είδους τεύχη, επιμελείται το σύνολο της συντακτικής επιτροπής του περιοδικού και δημοσιεύεται υπό την ευθύνη της. Αποτελεί το πρώτο μέρος ενός ειδικού αφιερώματος στη συγκεκριμένη θεματική, το οποίο συντονίζει η *ΚΡΙΣΗ* και το οποίο θα ολοκληρωθεί με την έκδοση ενός δεύτερου μέρους την άνοιξη του 2023 (δέκατο τρίτο τεύχος).

Η διαφορά των δύο μερών έγκειται στο εξής: το παρόν τεύχος αποτελεί μια συλλογή δεκαπέντε μεταφρασμένων στα ελληνικά κειμένων, αντλημένων από τη διεθνή βιβλιογραφία, ενώ το επόμενο μέρος θα απαρτίζεται από πρωτότυπες συμβολές στα ελληνικά και τα αγγλικά. Ο βασικός λόγος που προκρίθηκε η έκδοση ενός τεύχους με μεταφράσεις ξενόγλωσσων κειμένων είναι ότι η βιβλιογραφία που πραγματεύεται θεωρητικά τις σχέσεις της μαρξιστικής και της φεμινιστικής παράδοσης στα ελληνικά είναι ιδιαίτερα περιορισμένη. Έτσι, η συντακτική επιτροπή έκρινε ότι ένα τεύχος με μεταφράσεις κειμένων της διεθνούς θεωρητικής παραγωγής, τα οποία θεωρούνται επιδραστικά αλλά και κομβικής σημασίας για τη σύζευξη, εκτός της πλήρωσης του παραπάνω κενού, μπορεί να λειτουργήσει και ως έναυσμα για τη θεωρητική επεξεργασία των σχέσεων των δύο παραδόσεων σήμερα, συνεισφέροντας στην έντονη συζήτηση που έχουν εγκαινιάσει τα τελευταία χρόνια οι σπουδές φύλου στην Ελλάδα. Σε αυτή την κατεύθυνση, η *ΚΡΙΣΗ* εκτίμησε ότι η έκδοση ενός δεύτερου τεύχους, το οποίο θα φιλοξενήσει πρωτότυπες συμβολές θέτοντας στο επίκεντρό τους τις σχέσεις ανάμεσα σε αυτές τις δύο παραδόσεις σήμερα, ίσως να αποτελέσει ένα εφελκυστικό για την εδραίωση ενός διαλόγου μεταξύ μαρξιστικών και φεμινιστικών σπουδών. Ως εκ τούτου, η έκδοση του ενδέκατου τεύχους συνοδεύεται από μια πρόσκληση υποβολής κειμένων, τα οποία, πλαισιώνοντας τα κείμενα προσκεκλημένων συγγραφέων, θα σημάνουν και την ολοκλήρωση του αφιερώματος.

«Μαρξισμός και Φεμινισμός Ι»: το παρόν συντακτικό σημείωμα

Το παρόν κείμενο έχει έναν υβριδικό χαρακτήρα. Από τη μία μεριά, συνιστά ένα καθιερωμένο συντακτικό σημείωμα, το οποίο επεξηγεί τους λόγους που ώθησαν τη συντακτική επιτροπή στην επιλογή της συγκεκριμένης θεματικής και την κατάρτιση της ύλης του τεύχους. Από την άλλη μεριά, όμως, για να γίνει αυτή η επεξήγηση εφικτή, θα πρέπει να αναλυθούν μια σειρά από θεωρητικούς παράγοντες, όπως αυτοί διαμορφώθηκαν ιστορικά. Υπό αυτήν την έννοια, το κείμενο επέχει και θέση εισαγωγής στη θεματική από τη μεριά των επιμελητών και επιμελητριών του τεύχους. Σε τούτο το σημείο, θα πρέπει να σημειωθεί ότι η συντακτική επιτροπή της ΚΡΙΣΗΣ δεν έχει την ειδική επιστημονική κατάρτιση για να εκπονήσει με πληρότητα μια παρόμοια εισαγωγή στο θέμα, καθώς κανένα από τα μέλη της δεν ειδικεύεται στις φεμινιστικές σπουδές ή στις σπουδές φύλου. Για τον λόγο αυτό, θα αρκεστούμε στην παρουσίαση ενός συνοπτικού και αδρομερούς πλαισίου, το οποίο, λαμβάνοντας μια ιστορική μορφή, θα επιχειρήσει να συνοψίσει τα βασικά επίδικα που προκύπτουν από τη θεωρητική (και λιγότερο από την πολιτική) αλληλεπίδραση της μαρξιστικής και της φεμινιστικής παράδοσης. Η διαμόρφωση του εν λόγω πλαισίου, ακριβώς εξαιτίας του ιστορικού του χαρακτήρα, θα ακολουθήσει την πεπατημένη των λεγόμενων κυμάτων του φεμινισμού, με όλα τα προβλήματα που κάτι τέτοιο συνεπάγεται. Δύο είναι τα σημαντικότερα: πρώτον, τα ιστοριογραφικά προβλήματα που συνεπάγεται κάθε περιγραφική «γενεαλογική» προσέγγιση ενός ιστορικού φαινομένου, δυσχεραίνουν μοιραία την ολοκληρωμένη προσέγγιση και κατανόηση του φαινομένου που χαρακτηρίζεται ως «Μαρξισμός και Φεμινισμός»· και δεύτερον, η δυτικοκεντρική ή ακόμα περισσότερο αμερικανοκεντρική οπτική που συνεπάγεται ο λόγος περί κυμάτων του φεμινισμού, μπορεί να στενέψει αρκετά την πρόσληψη της ιστορικής θεωρητικής αλληλεπίδρασής του με τον μαρξισμό. Επιπρόσθετα, η διαμόρφωση αυτού του πλαισίου θα ακολουθήσει μια συγκεκριμένη σκοπιά: εκείνη που εστιάζει στο πώς η εξέλιξη της φεμινιστικής σκέψης εγκαλεί διαχρονικά τη μαρξιστική παράδοση και λιγότερο στο πώς συμβαίνει το αντίστροφο. Τέλος, η βιβλιογραφία που παρατίθεται είναι ιδιαίτερα επιλεκτική και ενδεικτική και, σε καμία περίπτωση, δεν εξαντλεί ή αντιπροσωπεύει το εύρος της διαθέσιμης γραμματείας στο θέμα. Έχοντας ομολογήσει αυτές τις, εν πολλοίς, αναπόδραστες αδυναμίες μας, ελπίζουμε ότι όσα θα παρατεθούν παρακάτω επεξηγούν επαρκώς τα κριτήρια επιλογής των κειμένων που απαρτίζουν το παρόν τεύχος. Ελπίζουμε, ακόμη, ότι η αναγνώστρια ή ο αναγνώστης της ΚΡΙΣΗΣ θα εκλάβει την αδρομέρεια της ανάλυσής μας και τις αναπόφευκτες παραλείψεις ως τη βάση για να εκκινήσει ένας πιο ενδελεχής και πληρέστερος επιστημονικός διάλογος για τη θεωρητική σχέση μεταξύ μαρξισμού και φεμινισμού.

Φεμινισμός σε κύματα, μαρξισμός εν εξελίξει

Η χρήση του όρου «κύμα» για την περιγραφή των διαφόρων φάσεων της φεμινιστικής σκέψης και πολιτικής πρακτικής έλκει την καταγωγή του από ένα διάσημο άρθρο της Martha Lear, το οποίο δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *New York Times* τον Μάρτιο του 1968 υπό τον τίτλο «Το δεύτερο φεμινιστικό κύμα: Τι θέλουν αυτές οι γυναίκες;» (*The Second Feminist Wave: What do These Women Want?*). Όπως είναι αυτονόητο, ο

προσδιορισμός ενός κύματος ως δεύτερου προϋποθέτει την ύπαρξη ενός πρώτου, το οποίο εν προκειμένω τοποθετείται στην περίοδο από τα τέλη του 19ου αιώνα μέχρι τη δεκαετία του 1920 περίπου. Ασφαλώς, κάτι τέτοιο επ' ουδενί σημαίνει ότι δεν μπορούν να ανιχνευτούν στην ιστορία εκφράσεις (θεωρητικές ή πρακτικές) του φεμινισμού πριν τον 19ο αιώνα.¹ Το πρώτο κύμα σφραγίζεται, τουλάχιστον στη φιλελεύθερη εκδοχή του, από τον αγώνα για το δικαίωμα ψήφου καθώς και από άλλα πολιτικά αιτήματα που αφορούν στην τυπική ισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών.

Αναφορικά με τη μαρξιστική παράδοση, κατά τη διάρκεια του πρώτου κύματος σφυρηλατείται η καθιερωμένη αντίληψη για το «γυναικείο ζήτημα», μια αντίληψη που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί μονολεκτικά ως αναγωγιστική. Σύμφωνα με αυτήν, η έμφυλη καταπίεση και η ταξική ανισότητα είναι ισοεκτατές έννοιες και παράλληλα η πρώτη ανάγεται στη δεύτερη, με την έννοια ότι η δεύτερη είναι αιτία της πρώτης. Μια διατύπωση που, αν και απλουστευτική, συμπυκνώνει την παραδοσιακή μαρξιστική πρόσληψη του γυναικείου ζητήματος, είναι η ακόλουθη: «Η ανισοτιμία των δύο φύλων έχει σημαδέψει την ταξική κοινωνία γιατί είναι γέννημά της και θα εξαλειφθεί πλήρως μόνο μαζί μ' αυτήν» (Σκαλούμπακα 2010: 179). Τούτη η παραδοσιακή πρόσληψη βρίσκει το βασικό της θεωρητικό έρεισμα στην *Καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους* (Ενγκελς 1997). Στο εν λόγω κείμενο, όπως είναι ευρέως γνωστό, ο Ένγκελς θεωρεί πως στις «πρωτόγονες» (sic) μη ταξικές («κομμουνιστικές») κοινωνίες δεν υφίσταται έμφυλη ανισότητα. Αυτή τελευταία ξεκινά με το πέρασμα στις ταξικές κοινωνίες.

Στο παλιό κομμουνιστικό νοικοκυριό, που περιλάμβανε πολλά αντρόγυνα και τα παιδιά τους, η διεύθυνση του νοικοκυριού, που είχε ανατεθεί στις γυναίκες, ήταν εξίσου δημόσιο, κοινωνικά αναγκαίο λειτουργήμα όπως και η εξεύρεση μέσων διατροφής από τους άντρες. Με την πατριαρχική οικογένεια, και ακόμα περισσότερο με τη μονογαμική ξεχωριστή οικογένεια, άλλαξαν τα πράγματα. Η διεύθυνση του νοικοκυριού έχασε το δημόσιο χαρακτήρα της. Έπαψε να ενδιαφέρει την κοινωνία. Έγινε ιδιωτική υπηρεσία. Η γυναίκα, παραμερισμένη από τη συμμετοχή στην κοινωνική παραγωγή, έγινε η πρώτη υπηρέτρια.

[...]

Η σύγχρονη ξεχωριστή οικογένεια είναι θεμελιωμένη πάνω στην ανοιχτή ή καλυμμένη σπιτική σκλαβιά της γυναίκας, και η σύγχρονη κοινωνία είναι μια μάζα που τα μέρη της αποτελούνται μονάχα από μεμονωμένες οικογένειες. Ο άντρας, στη μεγάλη πλειοψηφία των περιπτώσεων, πρέπει σήμερα να είναι ο βιοπαλαιστής, ο τροφοδότης της οικογένειας, τουλάχιστον στις ιδιοκτήτριες τάξεις, και αυτό του δίνει μια κυριαρχική θέση, που δεν έχει ανάγκη από κανένα έκτακτο νομικό προνόμιο. Μέσα στην οικογένεια, ο άντρας είναι ο αστός, η γυναίκα εκπροσωπεί το προλεταριάτο (Ενγκελς 1997: 89).

¹ Η Σιμόν Ντε Μπουάρ (Beauvoir 1949), για παράδειγμα, θεωρεί ότι η πρώτη γυναίκα που υπερασπίστηκε το φύλο της ήταν η Christine de Pisan, στην Ιταλία τον 15ο αιώνα. Τέτοιου είδους ιστορικές διαπιστώσεις πρωτοκαθεδρίας είναι μακριά από τις επιδιώξεις του παρόντος κειμένου.

Παράλληλα, για τον Ένγκελς, η κοινωνική πρόοδος, την οποία σηματοδοτεί η έλευση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και της μεγάλης βιομηχανίας, θέτει τις υλικές προϋποθέσεις για τη γυναικεία απελευθέρωση.

[Η] απελευθέρωση της γυναίκας, η ισοτιμία της με τον άντρα είναι και παραμένει αδύνατη όσο καιρό η γυναίκα θα μένει αποκλεισμένη από την κοινωνική παραγωγική εργασία και θα είναι περιορισμένη στη σπιτική ιδιωτική δουλειά. Η απελευθέρωση της γυναίκας θα γίνει δυνατή μόλις μπορέσει να συμμετάσχει σε μεγάλη, κοινωνική κλίμακα στην παραγωγή, και οι δουλειές του σπιτιού θα την απασχολούν μονάχα σε ασημαντό βαθμό. Κι αυτό έγινε δυνατό μονάχα με τη σύγχρονη μεγάλη βιομηχανία, η οποία όχι μόνο επιτρέπει την εργασία της γυναίκας σε μεγάλη κλίμακα, αλλά και την απαιτεί ρητά και η οποία τείνει όλο και περισσότερο να μετατρέψει την ιδιωτική σπιτική δουλειά σε δημόσια βιομηχανία (Ένγκελς 1997: 200).

Αυτή η απελευθέρωση, ωστόσο, δεν μπορεί να ολοκληρωθεί παρά μόνο με το πέρασμα σε μια κοινωνία κοινωνικοποιημένων μέσων παραγωγής.

Στο βιομηχανικό κόσμο, ωστόσο, ο ειδικός χαρακτήρας της οικονομικής καταπίεσης που βαραίνει πάνω στο προλεταριάτο φαίνεται σ' όλη του την οξύτητα, μόνο αφού παραμεριστούν όλα τα νομικά ειδικά προνόμια της τάξης των καπιταλιστών και αποκατασταθεί η πλήρης νομική ισοτιμία των δυο τάξεων. Η δημοκρατία δεν αναιρεί την αντίθεση των δυο τάξεων, αντίθετα, προσφέρει ίσα-ίσα το έδαφος όπου με την πάλη λύνεται η αντίθεση αυτή. Το ίδιο επίσης θα φωτιστούν πέρα για πέρα ο ιδιόμορφος χαρακτήρας της κυριαρχίας του άντρα πάνω στη γυναίκα στη σύγχρονη οικογένεια και η ανάγκη, καθώς και ο τρόπος, της δημιουργίας μιας πραγματικής κοινωνικής ισοτιμίας και των δυο, μόλις θα είναι και οι δυο νομικά εντελώς ισότιμοι. Θα φανεί τότε ότι η απελευθέρωση της γυναίκας έχει για πρώτη προϋπόθεση την επανεισαγωγή ολόκληρου του γυναικείου φύλου στην κοινωνική εργασία και ότι αυτό πάλι απαιτεί να πάψει η ξεχωριστή οικογένεια να είναι οικονομική μονάδα της κοινωνίας (Ένγκελς 1997: 89-90).

Και συμπληρώνει ο Ένγκελς (1997: 92): «Με το πέρασμα των μέσων παραγωγής σε κοινή ιδιοκτησία, παύει η ατομική οικογένεια να είναι η οικονομική μονάδα της κοινωνίας».

Εν ολίγοις, «η ξεχωριστή οικογένεια», κατά τον Ένγκελς, είναι η πηγή της έμφυλης καταπίεσης. Η τελευταία δεν υπήρχε ούτε πριν την εμφάνιση της πρώτης, δηλαδή εντός της «πρωτόγονης» «κομμουνιστικής» κοινωνίας, αλλά ούτε θα υπάρχει κατά το πέρασμα στην αταξική κοινωνία που έπεται του καπιταλισμού, οπότε και θα εξαφανιστεί. Παράλληλα και ως απόρροια των παραπάνω, η εκμετάλλευση και η καταπίεση των γυναικών εμφανίζεται αντιστρόφως ανάλογη με τη συμμετοχή των τελευταίων στην κοινωνική παραγωγική εργασία. Η θέση αυτή καθόρισε, σε πάρα πολύ σημαντικό βαθμό, την πολιτική των κομμουνιστικών κομμάτων κατά τη διάρκεια της Τρίτης Διεθνούς. Στο δεύτερο συνέδριό της, αποφασίστηκαν μάλιστα τα παρακάτω μέτρα για το γυναικείο ζήτημα: η μεταφορά των γυναικών έξω από το σπίτι και η ένταξή τους στην οικονομία· η αναδιοργάνωση των αγροτικών νοικοκυριών που εξακολουθούν να διατηρούν τη

γυναίκα σε υποδεέστερες θέσεις· η ανάπτυξη κοινοτικών δομών που εν μέρει την απαλλάσσουν από την οικιακή εργασία και τη φροντίδα των παιδιών· η παροχή ίσων ευκαιριών για τις γυναίκες· η κινητοποίηση των γυναικών στους τομείς της πολιτικής εργασίας και της κυβερνητικής διοίκησης (Harris 1995: 91-92). Η παραπάνω θέση επηρέασε επίσης και την πολιτική των σοσιαλιστικών κρατών, από την ΕΣΣΔ έως την Κούβα, στα οποία είχε άμεσο αντίκτυπο η πολιτική της Τρίτης Διεθνούς και των πολιτικών της επιγόνων.

Συνοψίζοντας, μπορούμε να πούμε πως η παραδοσιακή μαρξιστική αντίληψη για το γυναικείο ζήτημα δεν είχε προβληματοποιήσει θεωρητικά τη σχέση του μαρξισμού με τον φεμινισμό. Η αναγωγή της έμφυλης καταπίεσης στην ταξική άφηνε λίγα περιθώρια για κάτι τέτοιο. Ωστόσο, παρά τη μη προβληματοποίηση της εν λόγω σχέσης, η πρακτική των κομμουνιστ(ρι)ών κατά τον 20ο αιώνα έθεσε ως πολιτικό και ηθικό καθήκον τη λήψη μέτρων για την ισοτιμία των φύλων. Τούτο το καθήκον αντανakλάται και στα παρακάτω λόγια του Λένιν (2008: 85), όπου περιγράφονται τα πολιτικά καθήκοντα των κομμουνιστ(ρι)ών γενικά και όχι μόνο κατ' αναφορά στο γυναικείο ζήτημα:

Στην πραγματικότητα, το 'ανέβασμα της δραστηριότητας της μάζας των εργατών' μπορεί να επιτευχθεί μόνο με τον όρο ότι δε θα περιοριζόμαστε στην 'πολιτική ζύμωση σε οικονομικό έδαφος'. Κι ένας από τους βασικούς όρους για την αναγκαία επέκταση της πολιτικής ζύμωσης είναι η οργάνωση ολόπλευρων πολιτικών αποκαλύψεων. Η πολιτική συνείδηση και η επαναστατική δραστηριότητα των μαζών δεν μπορούν να καλλιεργηθούν διαφορετικά, παρά μόνο με τις αποκαλύψεις αυτές. [...] Η συνείδηση της εργατικής τάξης δεν μπορεί να είναι αληθινά πολιτική συνείδηση, αν οι εργάτες δε μάθουν ν' απαντούν σ' όλες χωρίς εξαίρεση τις περιπτώσεις αυθαιρεσίας και καταπίεσης, βίας και κατάχρησης, οποιεσδήποτε τάξεις κι αν αφορούν οι περιπτώσεις αυτές· και μάλιστα, ν' απαντούν από σοσιαλδημοκρατική κι όχι από οποιαδήποτε άλλη σκοπιά.

Κάτι τέτοιο είχε ως αποτέλεσμα, ιδιαίτερα στις χώρες της οικοδόμησης του σοσιαλισμού, να λαμβάνονται πρωτοβουλίες, οι οποίες επιχειρούσαν «από τα πάνω», όπως λέγεται στη σχετική ιδιόλεκτο, να λάβουν επανορθωτικά μέτρα για το πρόβλημα της ανισοτιμίας των φύλων. Τα μέτρα αυτά είχαν θεαματικά αποτελέσματα, κυρίως ως προς την τυπική ισοτιμία των γυναικών, αλλά και τη συμμετοχή τους στην παραγωγική διαδικασία. Ωστόσο, δεν ήταν εξίσου επιτυχημένα αναφορικά με όψεις της γυναικείας καταπίεσης, οι οποίες δεν σχετίζονται άμεσα με τη συμμετοχή των γυναικών στην κοινωνική παραγωγική εργασία.

Αν το πρώτο κύμα έθετε στο επίκεντρο των διεκδικήσεών του τα τυπικά πολιτικά δικαιώματα και την απλή συμμετοχή των γυναικών στην κοινωνική παραγωγική διαδικασία, το δεύτερο κύμα του φεμινισμού, το οποίο εκτείνεται από τη δεκαετία του 1960 έως τα τέλη της δεκαετίας του 1980 με αρχές της δεκαετίας του 1990, διευρύνει κατά πολύ τη φεμινιστική ατζέντα. Τούτη η τελευταία συμπεριλαμβάνει πλέον θέματα που αφορούν στην απελευθέρωση της γυναικείας σεξουαλικότητας και τη σεξουαλική της αντικειμενοποίηση· τα αναπαραγωγικά δικαιώματα με επίκεντρο το ζήτημα της άμβλωσης και της αντισύλληψης· την ενδοοικογενειακή βία και τον βιασμό εντός γάμου· την

ασφάλεια εντός του εργασιακού περιβάλλοντος, αλλά και τις έμφυλες διακρίσεις εντός αυτού (μισθολογικές ανισότητες και αποκλεισμός από επαγγέλματα «κύρους»)- τα στερεότυπα περί των έμφυλων ρόλων στη διαπαιδαγώγηση των παιδιών αλλά και ευρύτερα.

Σε θεωρητικό επίπεδο, εισήχθη και εμπεδώθηκε η διάκριση μεταξύ βιολογικού και κοινωνικού φύλου (sex/gender), η οποία αποτέλεσε συνθήκη δυνατότητας της αποκαθήλωσης μιας σειράς «φυσικοποιημένων» έμφυλων διακρίσεων. Στο έδαφος τούτης της διάκρισης,² αναδύθηκε το ρεύμα του «ριζοσπαστικού φεμινισμού», σύμφωνα με τον οποίο η βασική δομή της κοινωνίας είναι πατριαρχική, δηλαδή χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία των ανδρών πάνω στις γυναίκες, με συνέπεια την καταπίεση των τελευταίων. Η πατριαρχία, πάντα σύμφωνα με αυτήν τη σκοπιά, αποτελεί ένα υπερϊστορικό ή διϊστορικό φαινόμενο, το οποίο υπόκειται όλων των άλλων μορφών καταπίεσης στην κοινωνία:

Κατά γενική ομολογία, το σύστημα τάξη-βιολογικό φύλο [sex-class system] ήταν το πρώτο ταξικό σύστημα, με όλα τα άλλα ταξικά συστήματα να εκπορεύονται από αυτό τον αρχικό διχασμό του ανθρώπινου είδους. Κάθε σύστημα οικοδομούταν πάνω στο προηγούμενο μέχρι που καταλήξαμε σε με πυραμιδοειδή κοινωνική δομή, η οποία εξ ορισμού στερεί από τις ομάδες, τη μία μετά την άλλη, την ανθρωπινότητά τους (Atkinson 2014: 2).

Επιστρέφοντας στο επίκεντρο της πραγματέυσής μας, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η σχέση φεμινισμού και μαρξισμού συστηματοποιήθηκε θεωρητικά κατά τη διάρκεια του δεύτερου κύματος. Οι μαρξίστριες φεμινίστριες ανέπτυξαν μια θεωρητική προβληματική για τη σχέση των δύο παραδόσεων στο έδαφος της απόρριψης τόσο της παραδοσιακής αναγωγιστικής θέσης για τη σχέση μεταξύ έμφυλης καταπίεσης και ταξικής αντίθεσης όσο και του ριζοσπαστικού φεμινισμού.

Από τη μία μεριά, απέναντι στην παραδοσιακή αναγωγιστική μαρξιστική πρόσληψη του φεμινισμού, οι δευτεροκυματικές μαρξίστριες φεμινίστριες αντέταξαν μια σειρά από επιχειρήματα τόσο εμπειρικής όσο και θεωρητικής διάστασης. Ως βασικές εμπειρικές αντενδείξεις, οι οποίες θεωρήθηκε ότι έθεταν σε αμφισβήτηση την παραδοσιακή θέση, εκλήφθησαν: (α) η διάψευση της πρόβλεψης περί φθίνουσας πορείας της πατριαρχίας εντός του καπιταλισμού:

Οι προβλέψεις των μαρξιστών του 19ου αιώνα ότι η πατριαρχία θα έφθινε μπροστά στην ανάγκη του καπιταλισμού να προλεταριοποιήσει τους πάντες, δεν επαληθεύτηκαν (Hartmann 1979: 20)

² Όπως αναφέρει η Άτκινσον (Atkinson 2014: 2): «η ιερή μας φράση ήταν το γνωμικό της Μποβουάρ: 'Καμία δε γεννιέται γυναίκα, αλλά μάλλον γίνεται'» (μετάφραση δική μας).

(β) και, κυρίως, η θέση των γυναικών στις χώρες της σοσιαλιστικής οικοδόμησης:

Οι μαρξίστριες φεμινίστριες προσπαθούν να αναλύσουν όχι απλώς την πατριαρχία αλλά τη σχέση πατριαρχίας και καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Αυτό συμβαίνει γιατί δεν πιστεύουν ότι η καθυπόταξη των γυναικών μπορεί να διαχωρισθεί απόλυτα από άλλες μορφές εκμετάλλευσης και καταπίεσης που υπάρχουν στις καπιταλιστικές κοινωνίες, όπως π.χ. η ταξική εκμετάλλευση και ο ρατσισμός. Ωστόσο, απορρίπτουν τους τρόπους που ο ορθόδοξος μαρξισμός και οι σοσιαλιστικές οργανώσεις περιθωριοποιούν τις γυναίκες στη θεωρία και στην πρακτική τους και θεωρούν την καταπίεση των γυναικών ως απλή παρενέργεια της ταξικής εκμετάλλευσης. *Είναι σαφές ότι ο σοσιαλισμός δεν εγγυάται με κάποιον απλό τρόπο την απελευθέρωση της γυναίκας, όπως αποκαλύπτει η εμπειρία των γυναικών στις σοσιαλιστικές κοινωνίες* (Beechey 1979: 2· η έμφαση δική μας).

Και επίσης:

Η συνεχιζόμενη καταπίεση των γυναικών σε χώρες όπου ο καπιταλισμός έχει καταργηθεί, αποδίδεται σε καθαρά ιδεολογικούς παράγοντες. Αυτό όμως προϋποθέτει έναν ιδεαλιστικό και όχι μαρξιστικό ορισμό της ιδεολογίας. Την αντιμετωπίζει ως παράγοντα που μπορεί να επιβιώσει ακόμα κι όταν εξαλειφθεί κάθε υλική καταπίεση, της οποίας τη νομιμοποίηση εξυπηρέτούσε (Delphy 1970: 1).³

Επιπροσθέτως, οι εν λόγω μαρξίστριες φεμινίστριες προέταξαν μια σειρά θεωρητικών επιχειρημάτων ενάντια στην αναγωγή της έμφυλης καταπίεσης στην ταξική εκμετάλλευση. Ένα πολύ χαρακτηριστικό επιχείρημα αυτού του τύπου παρέχεται από τη Χάρτμαν στο διάσημο άρθρο της «Ο άτυχος γάμος του φεμινισμού με τον μαρξισμό. Προς μια πιο προοδευτική ένωση»:

Ο μαρξισμός μάς επιτρέπει να καταλάβουμε πολλά πράγματα γύρω από τις καπιταλιστικές κοινωνίες: τη δομή της παραγωγής, τη δημιουργία μιας ιδιαίτερης δομής της απασχόλησης και τη φύση της κυρίαρχης ιδεολογίας. Η θεωρία του Μαρξ για την

³ Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η ανισότιμη θέση των γυναικών στις χώρες της σοσιαλιστικής οικοδόμησης δεν επισημαίνεται μόνο από τις μαρξίστριες φεμινίστριες της δυτικής Ευρώπης και της βόρειας Αμερικής. Η Τατιάνα Μαμόνοβα ήταν επικεφαλής μιας φεμινιστικής αυτοέκδοσης (Almanac) στο Λένινγκραντ το 1979, υπό τον τίτλο «Γυναίκα και Ρωσία». Η έκδοση διακόπηκε μετά το πρώτο τεύχος από τις αρχές και συνεχίστηκε εκτός της ΕΣΣΔ, στο Παρίσι. Η Μαμόνοβα τονίζει ότι μόλις το 25% των μελών του ΚΚΣΕ είναι γυναίκες, ενώ περιγράφει την κατάσταση των γυναικών ως εξής: «τα κορίτσια μας λαμβάνουν την ίδια παιδεία με τα αγόρια μας, αλλά είναι πολύ πιο δύσκολο για εκείνες να κάνουν καριέρα. Από τη μια μεριά, τις αποκαλούν 'το ασθενές φύλο' και, από την άλλη, τους ανατίθενται περισσότερες ευθύνες από τους άνδρες. Εκείνο που ιδανικά απαιτείται από μια γυναίκα είναι να έχει παιδιά, να είναι εξάιρετη στη δουλειά της, να αναλαμβάνει την ευθύνη του σπιτιού και παρ' όλα αυτά, την ίδια στιγμή, να είναι και όμορφη. Η κατάσταση των γυναικών είναι ακόμα πιο δύσκολη στην επαρχία. Δουλεύουν τα χωράφια με τα χέρια· τα πάντα είναι στους ώμους τους. Ο μόνος τρόπος για να το χαρακτηρίσουμε όλο αυτό είναι ως χλευασμός των γυναικών» (Mamonova 1994: xx και xxi αντίστοιχα· η μετάφραση δική μας).

ανάπτυξη του καπιταλισμού είναι μια θεωρία σχηματισμού ‘κενών θέσεων’. Ο Μαρξ προέβλεψε, για παράδειγμα, τη διεύρυνση του προλεταριάτου και την κατάργηση της μικροαστικής τάξης. Με μεγαλύτερη ακρίβεια και λεπτομέρεια, ο Μπρέιβμαν [Braverman] ανάμεσα σε άλλους, εξήγησε πώς δημιουργούνται οι ‘θέσεις’ του υπαλλήλου και του εργαζόμενου στις υπηρεσίες στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες. Όπως ακριβώς το κεφάλαιο δημιουργεί αυτές τις θέσεις ανεξάρτητα από τα άτομα που θα τις καταλάβουν, έτσι και οι κατηγορίες της μαρξιστικής ανάλυσης ‘τάξη’, ‘εφεδρικός στρατός εργασίας’, ‘μισθωτός εργάτης’, δεν εξηγούν γιατί κάποιοι συγκεκριμένοι άνθρωποι καταλαμβάνουν συγκεκριμένες θέσεις. Δεν δίνουν καμιά ένδειξη γιατί οι γυναίκες είναι εκείνες που υποτάσσονται στους άνδρες μέσα και έξω από την οικογένεια και γιατί δεν συμβαίνει το αντίθετο. Οι μαρξιστικές αναλυτικές κατηγορίες, όπως και το ίδιο το κεφάλαιο, δεν έχουν φύλο. Οι κατηγορίες του μαρξισμού δεν μπορούν να μας πουν ποιος θα καταλάβει τις ‘κενές θέσεις’. Η μαρξιστική ανάλυση του γυναικείου ζητήματος πάσχει από αυτή τη βασική αδυναμία (Hartmann 1979: 8-9).

Εν ολίγοις, οι μαρξίστριες φεμινίστριες του δεύτερου κύματος δεν θεωρούν ότι υπάρχουν καλοί εμπειρικοί ή θεωρητικοί λόγοι ούτε για την εξηγητική αναγωγή της έμφυλης καταπίεσης στην ταξική εκμετάλλευση ούτε για την παραπομπή της ολοκλήρωσης της γυναικείας χειραφέτησης στην αταξική κοινωνία.

Από την άλλη μεριά, οι μαρξίστριες φεμινίστριες της περιόδου απορρίπτουν τη σκοπιά του ριζοσπαστικού φεμινισμού ως ιδεαλιστική. Γράφει χαρακτηριστικά η Χάρτμαν:

Το ‘προσωπικό είναι πολιτικό’ σημαίνει για τις ριζοσπάστριες φεμινίστριες ότι η πρωταρχική και βασική ταξική διαίρεση βρίσκεται ανάμεσα στα φύλα και ότι η κινητήρια δύναμη της ιστορίας είναι η δίψα των ανδρών για εξουσία και κυριαρχία πάνω στις γυναίκες, η διαλεκτική του φύλου.

[...]

Εδώ βρίσκεται και το λάθος της ριζοσπαστικής φεμινιστικής ανάλυσης: η ‘διαλεκτική του φύλου’ όπως την παρουσιάζουν οι ριζοσπάστριες φεμινίστριες προβάλλει τα ‘αρσενικά’ και ‘θηλυκά’ χαρακτηριστικά, που εμφανίζονται σήμερα, σε όλες τις ιστορικές περιόδους. Η ριζοσπαστική φεμινιστική ανάλυση είναι πιο ισχυρή όσον αφορά τη γνώση του παρόντος. Η πιο μεγάλη της αδυναμία βρίσκεται στην έμφαση που δίνει στην ψυχολογία, παραβλέποντας την ιστορία (Hartmann 1979: 11).

Παράλληλα, εγκαλούν τις ριζοσπάστριες φεμινίστριες επειδή δεν εξηγούν «ποιο είναι αυτό το στοιχείο στην οργάνωση όλων των ανθρώπινων κοινωνιών που οδηγεί αφ’ ενός σε θεσμοθέτηση τέτοιων σχέσεων εξουσίας, αφ’ ετέρου σε διαφορετικές μορφές ανδρικής κυριαρχίας και γυναικείας υποτέλειας μέσα σε διαφορετικές κοινωνίες» (Beechey 1979: 2). Θεωρούν ότι η έμφυλη καταπίεση δεν μπορεί να εξηγηθεί με αποκλειστική αναφορά στη σφαίρα της ιδεολογίας ή στο ψυχολογικό πεδίο, κάτι που αποτελεί ιδίον της οπτικής των ριζοσπαστριών φεμινιστριών. Αντίθετα, η καταπίεση αυτή είναι πάντοτε αποτέλεσμα της έμφυλης εκμετάλλευσης, η οποία έχει υλική κοινωνική βάση. Να πώς αντιλαμβάνεται η Χάρτμαν την πατριαρχία:

[Ο]ρίζουμε την πατριαρχία ως ένα σύνολο κοινωνικών σχέσεων με υλική βάση, όπου υπάρχουν σχέσεις ιεραρχίας και αλληλεγγύης ανάμεσα στους άνδρες, σχέσεις που τους επιτρέπουν στη συνέχεια να κυριαρχήσουν πάνω στις γυναίκες. Η υλική βάση της πατριαρχίας είναι ο έλεγχος της εργατικής δύναμης των γυναικών από τους άνδρες. Ο έλεγχος αυτός διατηρείται καθώς παρεμποδίζεται η πρόσβαση των γυναικών στις αναγκαίες παραγωγικές πηγές και περιορίζεται η γυναικεία σεξουαλικότητα. (Hartmann 1979: 16)

Είναι ενδιαφέρουσα, και μάλλον διδακτική για τον τρόπο που πρέπει να αντιμετωπίζονται τα κείμενα των κλασικών, η εξής διαπίστωση: οι μαρξίστριες φεμινίστριες, προκειμένου να διαμορφώσουν έναν ενδιαμέσο εννοιολογικό χώρο μεταξύ της αναγωγιστικής παραδοσιακής μαρξιστικής πρόσληψης του φεμινισμού και του ιδεαλισμού, αναζητούν θεωρητικό έρεισμα στο κείμενο εκείνο που αποτελεί, ακριβώς, την πηγή του μαρξιστικού αναγωγισμού, δηλαδή την *Καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*, όπου στις πρώτες σελίδες διαβάζουμε:

Σύμφωνα με την υλιστική αντίληψη, το καθοριστικό στοιχείο στην ιστορία είναι σε τελική ανάλυση: η παραγωγή και η αναπαραγωγή της άμεσης ζωής. Αυτή όμως με τη σειρά της έχει διπλό χαρακτήρα. Από τη μια μεριά, η παραγωγή των μέσων συντήρησης, αντικειμένων για τη διατροφή, το ντύσιμο, την κατοικία και των εργαλείων που χρειάζονται γι' αυτά. Από την άλλη μεριά, η παραγωγή των ίδιων των ανθρώπων, η αναπαραγωγή του είδους. Οι κοινωνικοί θεσμοί, όπου ζουν οι άνθρωποι μιας ορισμένης ιστορικής εποχής και μιας ορισμένης χώρας, καθορίζονται και από τα δύο είδη της παραγωγής: από τη βαθμίδα ανάπτυξης, από τη μια μεριά, της εργασίας και, από την άλλη, της οικογένειας (Ενγκελς 1997: 7–8).

Σε αυτό το απόσπασμα εντοπίζεται η βάση μιας οπτικής, η οποία βλέπει, από τη μία, τις ταξικές σχέσεις ως το αποτέλεσμα της παραγωγής των μέσων διαβίωσης και, από την άλλη, τις έμφυλες πατριαρχικές σχέσεις ως το αποτέλεσμα της παραγωγής των ίδιων των ανθρώπων, της αναπαραγωγής του είδους, ως το αποτέλεσμα της δομής της οικογένειας.

Η εν λόγω οπτική απορρίπτει την εξηγητική αναγωγή των έμφυλων σχέσεων στις ταξικές, αλλά και την απόλυτη, κατά ιδεαλιστικό τρόπο, αποσύνδεσή τους. Σύμφωνα με την Χάρτμαν:

[Ο]λόκληρη η κοινωνία μπορεί να κατανοηθεί μόνον αν εξετασθούν και τα δύο είδη παραγωγής και αναπαραγωγής, ανθρώπων και αντικειμένων. Δεν είναι δυνατόν να υπάρξει 'αμιγής καπιταλισμός' ούτε 'αμιγής πατριαρχία' γιατί πρέπει αναγκαστικά να συνυπάρχουν. Υπάρχει πατριαρχικός καπιταλισμός, πατριαρχική φεουδαρχία, κοινωνίες ισοτιμίας με βάση το κυνήγι και τη συλλογή, μητριαρχική γεωργική κοινωνία ή ακόμα πατριαρχική γεωργική κοινωνία κ.λπ. Δεν φαίνεται να υπάρχει κάποια αναγκαία σχέση ανάμεσα στις αλλαγές στον έναν τομέα της παραγωγής και στις αλλαγές στον άλλο. Μια κοινωνία μπορεί να μεταβεί από τον καπιταλισμό στο σοσιαλισμό, για παράδειγμα,

παραμένοντας πατριαρχική. Παρ' όλα αυτά, η κοινή λογική, η ιστορία και η εμπειρία μας, λένε ότι οι δύο αυτοί τομείς παραγωγής βρίσκονται τόσο στενά συνδεδεμένοι, ώστε αλλαγές στον έναν προκαλούν κινήσεις, εντάσεις ή αντιφάσεις στον άλλον (Hartmann 1979: 15).

Το βασικό ερώτημα, δεδομένων των παραπάνω, είναι κατά ποιο τρόπο συνδέονται τα δύο συστήματα παραγωγής (μέσων διαβίωσης και ανθρώπων), πώς η εξέλιξη του ενός επηρεάζει την εξέλιξη του άλλου και κατ' επέκταση πώς το θεωρητικό πλαίσιο που μελετά το ένα σύστημα (μαρξισμός) τροποποιεί το θεωρητικό πλαίσιο που μελετά το άλλο (φεμινισμός), και αντιστρόφως.

Εξυπακούεται πως υπάρχουν πολλά περιθώρια διαφωνιών απέναντι στον τρόπο, με τον οποίο οι μαρξίστριες φεμινίστριες αντιλαμβάνονταν τις παραπάνω συνδέσεις και αλληλεπιδράσεις, δηλαδή στον τρόπο με τον οποίο υλοποιούσαν το γενικό θεωρητικό πρόταγμα της σύζευξης των δύο παραδόσεων. Για παράδειγμα, μπορεί ο/η αναγνώστης/τρια να αντιπαραβάλει τον υλιστικό φεμινισμό της Κριστίν Ντελφύ (Delphy 2018· βλ. παρόν τεύχος) με το κείμενο της Martha Gimenez (2000) στο παρόν τεύχος. Πέραν των επιμέρους διαφωνιών, ωστόσο, η σημασία του μαρξιστικού φεμινισμού του δεύτερου κύματος έγκειται στο ότι προβληματοποίησε θεωρητικά, δηλαδή κατέστησε θεωρητικό επίδικο τη σύζευξη των δύο θεωρητικών μερών του, αντιμετωπίζοντας «κατά μέτωπο» μια σειρά από ζωτικά ερωτήματα. Η εν λόγω προβληματοποίηση επήλθε ως αποτέλεσμα της διμέτωσης απόρριψης αφενός της αναγωγής της έμφυλης καταπίεσης στην ταξική εκμετάλλευση και αφετέρου στην, ιδεαλιστική τω τρόπω, παντελή αποσύνδεσή τους. Η διπλή αυτή απόρριψη δημιούργησε τον εννοιολογικό χώρο για να αναπτυχθούν τα ιδιαίτερα θεωρητικά προβλήματα που απαρτίζουν το πεδίο του μαρξιστικού φεμινισμού.

Το δεύτερο κύμα άρχισε να «σβήνει» στις λιθορριπές των λεγόμενων sex wars, δηλαδή της διαμάχης, η οποία αναπτύχθηκε στα τέλη του 1970-αρχές 1980, περί του αν η πορνογραφία και η πορνεία αποτελούν έκφραση της γυναικείας καταπίεσης ή αντίθετα της σεξουαλικής χειραφέτησης. Οι φεμινίστριες του τρίτου κύματος κάνουν τότε την εμφάνισή τους, επιδεικνύοντας μια πολύ διαφορετική στάση, σχεδόν σε όλα τα επίπεδα (θεωρητικό, πολιτικό, πολιτισμικό) σε σχέση με αυτές του δεύτερου κύματος, με αποτέλεσμα να υπάρχει μια αμοιβαία κριτική μεταξύ των δύο γενεών φεμινισμού. Οι τελευταίες είχαν γαλουχηθεί σε ένα έντονο πολιτικό κλίμα, όπου το αντιπολεμικό κίνημα, το κίνημα για τον τερματισμό των θεσμοθετημένων φυλετικών διακρίσεων και για τα ατομικά δικαιώματα, αλλά και οι διάφορες αποχρώσεις της αριστεράς συμπλέκονταν με ποικίλους τρόπους εντός ενός πλαισίου μαχητικού ακτιβισμού. Παράλληλα, στο επίπεδο της θεωρίας κυριαρχούσαν τα μεγάλα θεωρητικά συστήματα, τα οποία προσελάμβαναν το πεδίο του κοινωνικού σαν ένα αρθρωμένο και συνεκτικό όλο, το οποίο μπορεί και πρέπει να εξηγηθεί με πληρότητα. Αντίθετα, η έλευση του τρίτου κύματος συνοδεύτηκε από την αποπολιτικοποίηση που επέφερε το τέλος του ψυχρού πολέμου, καθώς επίσης και από τη στροφή στον μεθοδολογικό ατομισμό και την αναζήτηση της διαφορετικότητας. Παράλληλα, όσο κι αν αυτό μοιάζει ένα θεωρητικό κλισέ, συνέπεσε με την επικράτηση μεταμοντέρνων επεξεργασιών που προτάσσουν το τέλος των «μεγάλων αφηγήσεων» και εκλαμβάνουν το πεδίο του κοινωνικού ως ένα σύνολο κατακερματισμένων φαινομένων δίχως κάποια υποκείμενη συνοχή, για την οποία οφείλεται μια συνολική εξήγηση.

Στο πλαίσιο αυτό, οι φεμινίστριες του τρίτου κύματος θεώρησαν ότι ο δευτεροκυματικός φεμινισμός είναι εν πολλοίς ελιτίστικος και αγνοεί τον ιδιαίτερο τρόπο με τον οποίο καταπιέζονται διάφορες υποκατηγορίες γυναικών, όπως οι μη-λευκές, οι μετανάστριες ή οι διεμφυλικές γυναίκες.⁴ Δεν είναι τυχαίο ότι στο πλαίσιο του τρίτου κύματος αναπτύχθηκε ως βασικό αναλυτικό εργαλείο η έννοια της διαθεματικότητας (intersectionality). Όπως επισημαίνει η Κούπερ:

Η διαθεματικότητα εμφανίζεται στα τέλη της δεκαετίας του 1980 ως ένα αναλυτικό πλαίσιο, το οποίο είναι σε θέση να εστιάσει στην ιδιαίτερη θεσιακότητα [positionality] των μαύρων και άλλων μη λευκών [of color] γυναικών τόσο στη νομοθεσία περί ατομικών δικαιωμάτων όσο και εντός του κινήματος για τα ατομικά δικαιώματα. Συνιστά την πλέον ορατή και ανθεκτική συνεισφορά του φεμινισμού, και συγκεκριμένα του μαύρου φεμινισμού, στην κριτική κοινωνική θεωρία κατά το τελευταίο τέταρτο του αιώνα (Cooper 2016: 385· μετάφραση δική μας).

Εισηγήτρια του όρου θεωρείται η αφροαμερικανή νομικός και συγγραφέας Kimberlé Crenshaw (1989· 1991· βλ. όμως Vogel στο παρόν τεύχος). Σύμφωνα με το μεθοδολογικό πλαίσιο της διαθεματικότητας, ίσως και σε απόκλιση από τις θεωρητικές προθέσεις της Crenshaw (βλ. Cooper 2016), η κατανόηση της καταπίεσης, της κυριαρχίας και της διάκρισης μέσα στην κοινωνία θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη τον τρόπο που αλληλεπιδρούν διάφοροι παράγοντες πλεονεκτήματος και μειονεκτήματος (π.χ. φύλο, φυλή, τάξη, σεξουαλικός προσανατολισμός, αναπηρία κλπ.) σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση. Εν ολίγοις, η διαθεματικότητα ως αναλυτικό εργαλείο αντιτίθεται σε θεωρητικά πλαίσια που εξετάζουν την καταπίεση υπό το πρίσμα ενός παράγοντα σε απομόνωση.⁵ Παρά τις διαφορετικές προσλήψεις της έννοιας της διαθεματικότητας και τις διαμάχες που συνεπάγονται – η παρουσίαση των οποίων εκφεύγει κατά πολύ της στόχευσης του παρόντος κειμένου –, μπορεί με ασφάλεια να υποστηριχθεί ότι αυτή συνδέθηκε με τις πολιτικές της ταυτότητας. Η Μίνα Καραβαντά, παρά τη δυσκολία ενός τέτοιου εγχειρήματος, παρέχει μια ευσύνοπτη και πυκνή περιγραφή του όρου:

Ο όρος πολιτικές ταυτότητας [identity politics] σηματοδοτεί μια πολύμορφη και πολυδιάστατη βεντάλια πολιτικών στόχων και σχεδιασμών, οι οποίοι αντιπροσωπεύουν αυτά τα κινήματα και τις κοινωνικές ταυτότητες που συμμετέχουν σε αυτά για να διεκδικήσουν το δικαίωμά τους στην ελευθερία λόγου και στον αυτο-προσδιορισμό. Στενά συνδεδεμένες με την ιδέα ότι κάποιες κοινωνικές ταυτότητες είναι αντικείμενο καταπίεσης και περιθωριοποίησης με αποτέλεσμα να λειτουργούν ως στερεότυπα ή αρνητικά ορόσημα (π.χ. ο πολιτισμένος λευκός έναντι του βάρβαρου μαύρου ή γηγενή, το κυρίαρχο φύλο—άρρεν—έναντι του αδύναμου φύλου—θήλυ, και άλλα), οι πολιτικές ταυτότητας στοχεύουν: α. στην ανάλυση των ηγεμονικών λόγων [hegemonic discourses]

⁴ Οι φεμινίστριες του δεύτερου κύματος, βέβαια, σε καμία περίπτωση δεν δέχονται αυτήν την κατηγορία. Βλ. τα κείμενα της Lise Vogel και Ashley Bohrer στο παρόν τεύχος.

⁵ Εύλογη μπορεί να είναι εδώ η διερώτηση, αν όντως υπάρχουν τέτοια πλαίσια ή αν αποτελούν έναν θεωρητικό αχυράνθρωπο (strawman).

και των ιδεολογικών τους μηχανισμών [ideological apparatuses], οι οποίοι έχουν στιγματίσει, εκμεταλλευτεί και περιθωριοποιήσει συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες σηματοδοτώντας αυτές ως κατώτερες ετερότητες, β. στην ενδελεχή κριτική κάθε μορφής ουσιοκρατίας [essentialism], δηλαδή κάθε είδους αντίληψης η οποία βασίζεται σε μια παράλογη γενίκευση που πηγάζει από διαφορές που είναι βιολογικές, εθνικές ή και θρησκευτικές, και που παρουσιάζονται, χωρίς να αναλύονται ή να αποδομούνται, ως αυτά καθαυτά αρνητικά ή θετικά ορόσημα γ. και τέλος, στη διεκδίκηση αναγνώρισης των πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων τα οποία έχουν στερηθεί αυτές οι περιθωριοποιημένες ή καταπιεσμένες ταυτότητες που τώρα καλούνται να διαμορφώσουν το πολιτικό και κοινωνικό πεδίο με την παρουσία τους και τον (τους) λόγους τους. Αξίζει εδώ να αναφερθεί ότι ο όρος χρησιμοποιείται και μειωτικά για να περιγράψει μια στεγνή και συχνά στείρα ομαδική αλληλεγγύη που βασίζεται σε συγκεκριμένα κοινά χαρακτηριστικά προκειμένου να αντικρούσει την καταδυνάστευση και καταπίεση από διάφορες ηγεμονίες κινδυνεύοντας έτσι να αποκλείσει τη συνεργασία με άλλες πολιτισμικές και πολιτικές ομάδες με το να καταφεύγει σε πολιτικές απομόνωσης [separatism].⁶

Οι παραπάνω εξελίξεις διάνοιξαν τον θεωρητικό ορίζοντα των φεμινιστικών σπουδών προς την κατεύθυνση της συνδιαλλαγής και της ώσμωσης με τις μεταποικιακές σπουδές ή/και με την queer θεωρία. Όπως ίσως γίνεται εύκολα κατανοητό όμως, τις απομάκρυναν από τη μαρξιστική παράδοση. Δύο είναι τα βασικά χαρακτηριστικά του αναλυτικού εργαλείου της διαθεματικότητας, τα οποία αντιβαίνουν στον σκληρό πυρήνα της μαρξιστικής οπτικής για την κοινωνία και την εξήγηση της καταπίεσης που υφίσταται σε αυτήν: α) η τρόπον τινά συμμετρικοποίηση των διάφορων ταυτοτήτων, δηλαδή η μη απόδοση εξηγητικής προτεραιότητας στις ταξικές σχέσεις καθώς και β) η πρόταξη της υποκειμενικότητας και της ανθρώπινης δραστηριότητας εις βάρος της εξέτασης των αντικειμενικών υλικών συνθηκών. Συναφώς, οι πολιτικές της ταυτότητας, αν δεν απάδουν, τουλάχιστον δεν εναρμονίζονται αυτόματα με τις παραδεδομένες πολιτικές πρακτικές της μαρξιστικής παράδοσης, σε όλο της το φάσμα. Όλα τούτα φαίνεται να οδήγησαν τον μαρξισμό και τον φεμινισμό από έναν «δυστυχή γάμο» (Hartmann 1979) σε ένα «συναινετικό διαζύγιο».

Την ώρα που γράφονται αυτές οι γραμμές, ο φεμινισμός πλέει πάνω στο τέταρτο κύμα του, το οποίο, κατά την αγγλική εκδοχή της wikipedia, ξεκινά το 2012 και σχετίζεται με τη χρήση του διαδικτύου και ιδιαίτερα με τον ακτιβισμό των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, όπως το κίνημα του #MeToo. Η προσοχή του εν λόγω ακτιβισμού στράφηκε κυρίως στα ζητήματα της σεξουαλικής παρενόχλησης, στην κουλτούρα του βιασμού και το λεγόμενο body shaming. Ωστόσο, το εν λόγω κύμα είτε δεν διαφοροποιείται σε μεγάλο βαθμό από το τρίτο είτε τα σημεία διαφοροποίησής του, αν και σημαντικά, δεν έχουν ακόμη θεματοποιηθεί θεωρητικά. Σε κάθε περίπτωση, η εμφάνισή του δεν μπορεί να έχει το ίδιο ειδικό βάρος

⁶ http://www.fylopedia.uoa.gr/index.php/%CE%A6%CF%8D%CE%BB%CE%F_%CE%BA%CE%B1%CE%B9_%CF%80%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%82_%CF%84%CE%B1%CF%85%CF%84%CF%8C%CF%84%CE%B7%CF%84%CE%B1%CF%82#.CE.A3.CF.87.CF.8C.CE.BB.CE.B9.CE.B1_.CE.95.CF.80.CE.B9.CE.BC.CE.B5.CE.BB.CE.AE.CF.84.CF.81.CE.B9.CE.B1.CF.82. Ανακτήθηκε στις 14/3/2022).

για τα θεωρητικά μελήματα του παρόντος τεύχους, όπως έχουν οι υπόλοιπες τρεις «φάσεις», δεδομένου ότι, τουλάχιστον προς το παρόν, στο κύμα του τέταρτου κύματος σπάνια εντοπίζονται νησίδες πραγματικού διαλόγου της φεμινιστικής με τη μαρξιστική σκέψη.

Η δομή του τεύχους

Η δομή του παρόντος τεύχους, στο πιο γενικό επίπεδο, υπακούει σε μια διαπίστωση και πεποίθηση, η οποία συνόδευσε το εκδοτικό εγχείρημα της *ΚΡΙΣΗΣ* εξαρχής: Το μειωμένο θεωρητικό ενδιαφέρον για τον μαρξισμό, το οποίο παρατηρείται στο ευρύτερο πεδίο των ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών κατά τα τελευταία χρόνια, δεν είναι αποτέλεσμα της κάμψης της ευρετικής γονιμότητας της εν λόγω ερευνητικής παράδοσης. Αντίθετα, οι αιτίες είναι μάλλον εξω-θεωρητικές και εξω-επιστημονικές. Από την άλλη μεριά, η αναθέρμανση του ενδιαφέροντος για τη μαρξιστική παράδοση και η γονιμοποίηση των θεωρητικών και μεθοδολογικών της εργαλείων στο σήμερα, αλλά και ο επί της ουσίας εμπλουτισμός, η κριτική της θεώρηση και η εκλέπτυνσή της δεν μπορεί παρά να διέρχεται μέσα από την οικειοποίηση – θετική ή κριτική – των θεωρητικών επεξεργασιών που αναπτύχθηκαν στο έδαφος της περιγραφόμενης οπισθοχώρησης της μαρξιστικής παράδοσης.

Το παρόν τεύχος επιδιώκει να εστιάσει σε εκείνες τις κεντρικές στιγμές της φεμινιστικής σκέψης, οι οποίες σφραγίζουν τις δυνατότητες συνομιλίας της με τη μαρξιστική σκέψη, κυρίως από την εποχή του δεύτερου κύματος έως σήμερα – δίχως φυσικά να αξιώνει την κάλυψη όλου του εύρους αυτής της μακράς και πολυδιάστατης θεωρητικής επεξεργασίας και ώσμωσης. Στην κατεύθυνση αυτή, προχωρήσαμε στην επιλογή δεκαπέντε κειμένων, τα οποία εμπίπτουν ευρύτερα στο πεδίο των σπουδών φύλου και μοιράζονται το μέλημα για την ανάπτυξη, την εύρεση ή και την επαναφορά μιας μαρξιστικής οπτικής. Τα κείμενα απευθύνουν διαφορετικής τάξης ερωτήματα και συχνά εκκινούν από αποκλίνουσες θεωρητικές αφετηρίες και ερμηνευτικά σχήματα, δοκιμάζοντας τα εννοιολογικά και μεθοδολογικά εργαλεία του μαρξισμού (και των διαφορετικών «σχολών» και ερμηνειών του) στο πεδίο των έμφυλων ζητημάτων. Τα κριτήρια επιλογής των εν λόγω άρθρων δεν ήταν, επομένως, ο βαθμός συμφωνίας σε θεωρητικό/ιδεολογικό επίπεδο ή η πρόκριση κάποιας συγκεκριμένης θεωρητικής σκοπιάς από τη μεριά των επιμελητών και επιμελητριών του τεύχους. Τουναντίον, βασικό κριτήριο ήταν η προσπάθεια να χαρτογραφηθεί ο πολυδιάστατος και πλουραλιστικός χαρακτήρας του θεωρητικού φαινομένου «μαρξισμός και φεμινισμός» και να αναδειχθούν, στο πλαίσιο των δυνατοτήτων αυτού του τεύχους, τα επίμαχα εκείνα ερωτήματα, τα οποία απασχόλησαν ή και συνεχίζουν να απασχολούν τη φεμινιστική σκέψη κατ' αναφορά στον μαρξισμό.

Το τεύχος χωρίστηκε σε τρεις ενότητες. Η πρώτη ενότητα έλαβε τον τίτλο *Οι Πρώτες περιπέτειες του μαρξισμού-φεμινισμού* καθώς αντλεί το περιεχόμενό του από τα πιο μαρξιστικά-φεμινιστικά ερωτήματα που απηύθυναν αρχικά οι φεμινίστριες του δεύτερου κύματος, τοποθετώντας έκτοτε τη μαρξιστική και τη φεμινιστική παράδοση σε μια έντονη και ιδιαίτερα απαιτητική αναμέτρηση και συνομιλία. Απαρτίζεται από επτά άρθρα, τα οποία πραγματεύονται ζητήματα, όπως αυτά αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο της προβληματοποίησης της σχέσης μεταξύ του μαρξισμού και του φεμινισμού που περιγράψαμε παραπάνω, και τούτο ανεξάρτητα από το αν οι συγγραφείς τους ανήκουν στενά ή όχι

στη γενιά του δεύτερου κύματος. Η επιλογή των άρθρων προς μετάφραση ήταν ένα δύσκολο καθήκον δεδομένης της ιδιαίτερα πλούσιας βιβλιογραφίας που ακόμα εξακολουθεί να παράγεται πάνω στα ερωτήματα αιχμής του δεύτερου κύματος. Τα άρθρα που τελικά δημοσιεύονται θεωρούμε ότι, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, λειτουργούν ως στοιχειωδώς αντιπροσωπευτικά αυτών των ερωτημάτων.

Πιο συγκεκριμένα, η **Michèle Barrett**⁷ απευθύνει το καίριο ερώτημα «ποιο θα μπορούσε είναι το αντικείμενο του μαρξιστικού φεμινισμού», από τη στιγμή που η μαρξιστική και η φεμινιστική ανάλυση θέτουν, αντίστοιχα, στο επίκεντρο της έρευνάς τους δύο διαφορετικά αντικείμενα: η μεν μαρξιστική διερευνά την αντίφαση μεταξύ εργασίας και κεφαλαίου, μετερχόμενη κατηγοριών «μη εχουσών φύλου» και η δε φεμινιστική ακριβώς το αντίθετο: εξετάζει τις έμφυλες σχέσεις και κυρίως τη γυναικεία καταπίεση. Η απάντηση της Barrett σε αυτό το ερώτημα είναι ότι αντικείμενο του μαρξιστικού φεμινισμού είναι η σχέση ανάμεσα στη γυναικεία καταπίεση και στους τρόπους παραγωγής, ιδωμένους στο ιστορικό τους πλαίσιο, και πιο συγκεκριμένα στο πλαίσιο του καπιταλισμού. Προκειμένου να πλαισιώσει θεωρητικά τούτη την απάντηση, εξετάζει τις χρήσεις τριών επίμαχων εννοιών: την πατριαρχία, την αναπαραγωγή και την ιδεολογία. Και αυτό, με σκοπό να αναμετρηθεί με δύο κομβικά, για μια μαρξιστική φεμινιστική ανάλυση, ζητήματα: το επιχείρημα περί αυτονομίας της γυναικείας καταπίεσης από τη λειτουργία του καπιταλισμού και εκείνο περί τοποθέτησής της στο πεδίο της ιδεολογίας.

Η **Christine Delphy**, με τη σειρά της, σκιαγραφεί το θεωρητικό περίγραμμα ενός υλιστικού φεμινισμού, θέτοντας στο επίκεντρο της πραγμάτευσής της τον όρο «γυναικεία καταπίεση». Στο άρθρο της, διερευνά πρωτίστως τις επιστημολογικές συνεπαγωγές της «εισβολής» αυτού του όρου στο πεδίο των ανθρωπιστικών επιστημών. Υποστηρίζει πως μια υλιστική φεμινιστική προσέγγιση οφείλει να έχει ως βασική της επιστημολογική προκείμενη τη θέση ότι η γυναικεία καταπίεση είναι κοινωνική καταπίεση και πεδίο πάλης μεταξύ κοινωνικών ομάδων (των ανδρών και των γυναικών). Για τη Delphy, μια τέτοια προσέγγιση είναι, ωστόσο, ασύμβατη με τις προκείμενες των ανθρωπιστικών επιστημών (όπως της κοινωνιολογίας ή της ψυχανάλυσης), οι οποίες, εξακολουθώντας να διατηρούν την κυρίαρχη ιδεολογία περί κατάτμησης της εμπειρίας και μερισμού της γνώσης σε στεγανούς επιστημονικούς κλάδους, αρνούνται την κοινωνική προέλευση της γυναικείας καταπίεσης και υπονομεύουν την βαθιά ενότητα των διαφορετικών επιπέδων της εμπειρίας ως τόπων καταπίεσης. Υποστηρίζει ότι ο υλιστικός φεμινισμός δεν αποτελεί έναν νέο επιστημονικό κλάδο με αντικείμενο τις γυναίκες, αλλά, αντίθετα, συνιστά μια επιστημολογική επανάσταση, η οποία θα επαναστατικοποιήσει τη γνώση, υπαγορεύοντας μια νέα οπτική, εκείνη της γυναικείας καταπίεσης, η οποία και θα αλλάξει την κατανόηση του συνόλου της ανθρώπινης εμπειρίας.

Στο άρθρο της **Martha Gimenez**, ο μαρξιστικός και ο υλιστικός φεμινισμός αναμετρούνται στο πεδίο της φεμινιστικής θεωρίας, ώστε να αναδειχθούν οι διαφορές

⁷ Για λόγους σεβασμού των συγγραφέων και των οπτικών τους και για λόγους αποφυγής υποκειμενικών ερμηνειών, οι συνόψεις των άρθρων που ακολουθούν προσπαθούν να τηρούν, στο μέτρο του δυνατού, το ύφος και τον λόγο των περιλήψεων ή εισαγωγικών σημειωμάτων των συγγραφέων, όπου αυτά ήταν διαθέσιμα. Όπου τούτα απουσίαζαν, οι συνόψεις βασίστηκαν στην κατανόηση του κειμένου από τους επιμελητές και τις επιμελήτριες του τεύχους που φέρουμε και την αποκλειστική ευθύνη για κάθε πιθανή μεθερμηνεία.

τους. Όπως σημειώνει η ίδια, σε μια εποχή που η θεωρητική στροφή προς τον ιδεαλισμό και την ενδεχομενικότητα εμφανίζεται ως ηγεμονική στον ακαδημαϊκό χώρο, είναι αναγκαίο να εξηγηθούν οι λόγοι για τους οποίους τα φεμινιστικά αιτήματα επιστρέφουν στον επιστροφής στον υλισμό. Συγκρίνοντας τα δύο ρεύματα και καταδεικνύοντας τις αντιφάσεις και τις ασυμβατότητες των θεωρήσεων που συγκαλύπτονται υπό την «υλιστική» ομπρέλα, η Gimenez τάσσεται εν τέλει υπέρ της επιστροφής στον μαρξιστικό φεμινισμό, η οποία και επιβάλλεται από τις καταστροφικές συνέπειες του καπιταλισμού στις γυναίκες και από την πολιτική σημασία μιας θεωρητικά επαρκούς ανάλυσης των αιτίων της δεινής κατάστασής τους.

Η **Friga Haug** θέτει το ερώτημα αν και με ποια έννοια οι έμφυλες σχέσεις οφείλουν να κατανοηθούν ως σχέσεις παραγωγής και όχι απλώς ως επικαθορισμένες από τις σχέσεις παραγωγής. Μέσα από μια κριτική ανασκόπηση των κειμένων του Μαρξ και του Ένγκελς, αλλά και με αναφορά σε μεταγενέστερους μαρξιστές θεωρητικούς και σε θεωρίες που αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο του φεμινιστικού κινήματος, θέτει στο θεωρητικό επίκεντρο τη διπλή φύση της έννοιας της κοινωνικής παραγωγής, δηλαδή αφενός ως παραγωγής της ζωής (αναπαραγωγής) και αφετέρου ως παραγωγής αγαθών. Σε αυτή τη βάση προσεγγίζει το ερώτημα σχετικά με το πώς σχετίζονται οι τομείς της ζωής και των βιοποριστικών αγαθών μεταξύ τους, πώς κινούνται τα φύλα μέσα σε αυτούς τους τομείς και από πού πηγάζει η κυριαρχία. Στην προοπτική απάντησης αυτού του ερωτήματος θα επισημάνει πως θα πρέπει να γίνει κανόνας ότι οι διαφορετικές σχέσεις παραγωγής στην ιστορία οφείλουν να εξετάζονται και ως έμφυλες σχέσεις, καθώς τίποτα δεν μπορεί να κατανοηθεί εάν δεν δοθεί απάντηση στο ερώτημα πώς η παραγωγή της ζωής είναι ρυθμισμένη πάνω στο σύνολο της παραγωγής των βιοποριστικών αγαθών, με άλλα λόγια, πώς η ίδια καθορίζει την αναπαραγωγή του συνόλου της κοινωνίας. Στην ανάπτυξη της προβληματικής της δεν θα παραλείψει να υπογραμμίσει την ανάγκη κατανόησης των μετασχηματισμών που επιφέρει ο σύγχρονος καπιταλισμός και η ανάπτυξη της τεχνολογίας εστιάζοντας στο πώς η καπιταλιστική χρήση της γενετικής τεχνολογίας μετατοπίζει πλέον καθοριστικά το όριο ανάμεσα στην παραγωγή της ζωής και στην παραγωγή αγαθών, επισημαίνοντας την ανάγκη να επαναπροσδιοριστεί η συνάρτηση των έμφυλων σχέσεων ως σχέσεων παραγωγής.

Εν συνεχεία, οι **Ferguson Susan & David McNally**, στην εισαγωγή τους στην επανέκδοση του βιβλίου της Vogel *Μαρξισμός και η καταπίεση των γυναικών: προς μια ενοποιητική* θεωρία, αποτιμούν τη σημασία του εν λόγω βιβλίου, το οποίο δημοσιεύεται εν έτει 1983, προτείνοντας μια μαρξιστική ανάλυση της γυναικείας καταπίεσης με βάση τις κεντρικές θεωρητικές κατηγορίες του Τόμου Ι του Κεφαλαίου του Μαρξ. Οι συγγραφείς ανατρέχουν στις συζητήσεις που προηγήθηκαν της έκδοσης του βιβλίου εντός του πεδίου της σοσιαλιστικής-φεμινιστικής θεωρίας, προκειμένου να αναδείξουν τις αντιφάσεις που οδήγησαν στην αναμόρφωση της σχέσης μαρξισμού-φεμινισμού μέσα από το μαρξικό εννοιολογικό οπλοστάσιο του Κεφαλαίου. Υποστηρίζουν ότι η συμβολή της Vogel συνίσταται στη σημασία που αποδίδει στην οικογένεια ως πεδίο αναπαραγωγής του εμπορεύματος «εργασιακή δύναμη», συνδέοντας έτσι τις έμφυλες σχέσεις εξουσίας με τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής. Μέσα από κριτικές αναφορές στην εργασία της Vogel αλλά και εντάσσοντάς την «ενοποιητική θεωρία» της περί κοινωνικής αναπαραγωγής στο σημερινό θεωρητικό τοπίο, τονίζουν τη δυναμική της μαρξιστικής της ανάλυσης, σε

σχέση με την κατανόηση των έμφυλων μορφών της καπιταλιστικής κοινωνικής αναπαραγωγής και επισημαίνουν τη σημασία της για τον ιστορικό υλισμό σήμερα.

Η **Silvia Federici**, επιστρέφοντας και εκείνη στο έργο του Μαρξ, θέτει στο επίκεντρο της εργασίας της τη σχέση ανάμεσα στον μαρξισμό και τον φεμινισμό, επιχειρώντας να κατανοήσει αλλά και να εδραιώσει τη σχέση τους. Όπως σημειώνει στην περίληψη του άρθρου της, η σύνδεση μαρξισμού και φεμινισμού, ως δύο εκ των πλέον ριζοσπαστικών ρευμάτων της εποχής μας, είναι κομβική προκειμένου «να υπερβούμε τη διάσπαση του παγκόσμιου προλεταριάτου και να αναπτύξουμε στρατηγικές για μια δικαιότερη κοινωνία». Στρεφόμενη στο έργο του Μαρξ, αναγνωρίζει την κεντρική συνεισφορά του στη φεμινιστική θεωρία και το φεμινιστικό κίνημα, επισημαίνοντας όμως και τους περιορισμούς του. Συντάσσεται με τη φεμινιστική κριτική, σύμφωνα με την οποία η μαρξική ανάλυση επικεντρώνεται πρωτίστως σε ένα τμήμα της εργατικής τάξης, δηλαδή τους άνδρες, βιομηχανικούς, μισθωτούς εργάτες, και υποστηρίζει ότι μια τέτοια προσέγγιση δεν μπορεί παρά να είναι ελλιπής ως προς την κατανόηση των καπιταλιστικών σχέσεων καθώς αφήνει στο περιθώριο «την εργασία όλων εκείνων, των οποίων η εργασία τροφοδοτεί παγκοσμίως, δίχως αμοιβή, την καπιταλιστική συσσώρευση».

Στο άρθρο της, η **Heather A. Brown** εξετάζει το έργο του Ένγκελς, *Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*. Κατά τη συγγραφέα, πρόκειται για ένα έργο κομβικής σημασίας για την κατανόηση των σχέσεων μεταξύ φύλου και τάξης, το οποίο έχει όμως παρερμηνευθεί λόγω της ισχυρής πρόσδεσής του στον οικονομικό ντετερμινισμό. Μέσα από μια θετική αλλά και κριτική αποτίμηση του «ενγκελσιανού φεμινισμού», ανατρέπει στα «Εθνολογικά σημειωματάρια» του Μαρξ – στα οποία βασίστηκε ο Ένγκελς για να γράψει την *Καταγωγή* – προκειμένου να συγκρίνει τη μαρξική και ενγκελσιανή θεώρηση περί γυναικείας καταπίεσης. Η ίδια αναγνωρίζει στον Μαρξ μια περισσότερο επεξεργασμένη και διαλεκτική προσέγγιση, η οποία επιτρέπει ένα δυναμικότερο πολυγραμμικό πλαίσιο κατανόησης των καταπιεστικών σχέσεων. Εισηγείται ότι οι θέσεις του Μαρξ είναι πολύ πιο χρήσιμες για την κατανόηση των διατομών μεταξύ φύλου και τάξης σήμερα, και άρα συνολικά για το πεδίο της διαθεματικότητας.

Η δεύτερη ενότητα τιτλοφορείται *Οι 'νέες' περιπέτειες του μαρξισμού-φεμινισμού* καθώς φιλοξενεί έξι άρθρα τα οποία πραγματεύονται ερωτήματα που αναπτύχθηκαν κατά την περίοδο της σχετικής αποστασιοποίησης του φεμινισμού από τον μαρξισμό. Από το τρίτο έως και το τέταρτο κύμα, επιχειρείται – αν και σποραδικότερα – η γεφύρωση του μαρξισμού με ένα ευρύ φάσμα θεωρητικών ρευμάτων και επεξεργασιών, οι οποίες περιλαμβάνουν τη διαθεματικότητα, τις μεταποικιακές προσεγγίσεις καθώς και την queer θεωρία, αλλά και τις θεωρίες της αποδόμησης. Στην κατεύθυνση αυτή, επιλέξαμε έξι άρθρα που εμπίπτουν σε αυτές τις απόπειρες των σπουδών φύλου, γνωρίζοντας φυσικά ότι πρόκειται για μια ιδιαίτερη επιλεκτική και μικρή ανθολογία άρθρων που, σε καμία περίπτωση, δεν εξαντλούν ή αντιπροσωπεύουν τη σχετική βιβλιογραφική παραγωγή. Πρόκειται κυρίως για μια πρώτη υπόμνηση ότι ο εμπλουτισμός και η εκλέπτυνση των μαρξιστικών προσεγγίσεων οφείλει να οικειοποιηθεί – θετικά ή κριτικά – τις προβληματικές που αναπτύσσονται ακόμη και εν τη θεωρητική απουσία του ίδιου του μαρξισμού.

Η *διαθεματικότητα* βρίσκεται στο επίκεντρο του άρθρου της **Ashley Bohrer**, η οποία εστιάζει στη σχέση ανάμεσα στον μαρξισμό και τις διατομές μεταξύ φύλης, κοινωνικού

φύλου, σεξουαλικότητας και τάξης. Για τη Bohrer, η σύνδεση του μαρξισμού με τη διατομεακότητα είναι απολύτως κρίσιμη προκειμένου να κατανοηθεί αλλά και ληφθεί υπόψη ο ιστορικός υλισμός. Στην κατεύθυνση αυτή, εξετάζεται η ιστορία της κριτικής που ασκήθηκε από τη σκοπιά της διαθεματικότητας στον μαρξισμό και αντιστρόφως, προκειμένου να θεμελιωθεί μια ενοποίηση των δύο αυτών πλαισίων. Τέλος, υποστηρίζεται ότι στον εικοστό πρώτο αιώνα είναι απαραίτητη μια μαρξιστική ανάλυση του καπιταλισμού, με την πλέον ανθεκτική θεώρηση να είναι εκείνη η οποία επιχειρεί να αρθρωθεί με βάση τη διαθεματικότητα, εκείνη που αντιμετωπίζει την τάξη, τη φυλή, το κοινωνικό φύλο και τη σεξουαλικότητα ως πρωταρχικά στοιχεία της καπιταλιστικής συσσώρευσης.

Η **Lise Vogel**, με τη σειρά της, καταπιάνεται και εκείνη με τη διαθεματικότητα, αλλά από μια διαφορετική σκοπιά. Εξετάζει τη γενεαλογία της συγκεκριμένης έννοιας, προσεγγίζοντας την ιστορία της εννοιολόγησης της «διαφορετικότητας» ως μια ιστορία αποτελούμενη από την αλληλεπίδραση πολλαπλών κατηγοριών «κοινωνικής διαφοράς». Εστιάζοντας συγκεκριμένα στην ιστορία της τριλογίας φυλή-τάξη-φύλο, υποστηρίζει ότι η διαθεματικότητα αποτελεί μια από τις πλέον ελκυστικές και παράλληλα προβληματικές έννοιες που αναπτύχθηκαν μέσα στον 20ό αιώνα για να περιγράψει την κοινωνική ετερογένεια. Στο πλαίσιο μιας κριτικής προσέγγισης της διαθεματικότητας από τη σκοπιά μιας μαρξιστικής φεμινιστικής ανάλυσης, αναγνωρίζει την ανάγκη για μια πληρέστερη εννοιολόγησή της και εισηγείται την επαναφορά στη θεμελιώδη διάσταση της τάξης, όμως στη διατομή της με το φύλο, προτείνοντας ξανά μια ενοποιητική θεωρία κοινωνικής αναπαραγωγής.

Η *queer* θεωρία και ο μαρξισμός συναντώνται στο άρθρο του **Kevin Floyd**, ο οποίος επιχειρεί, με όχημα ακριβώς τον μαρξισμό και τη *queer* θεωρία, να διατυπώσει ένα διαλεκτικό αφήγημα που να συνδέει τις ιστορίες του καπιταλισμού, την ταξική και την αντιετερσεξιστική πολιτική στις σύγχρονες ΗΠΑ. Κινούμενος σε ένα θεωρητικό αφηρημένο επίπεδο, ο Floyd προχωράει σε μια κριτική οικειοποίηση της έννοιας της «πραγμοποίησης» του Lukács, προκειμένου να θεμελιώσει την υπόθεση ότι «η πραγμοποίηση του ερωτικού με όρους κεφαλαίου, η οποία είναι ιδιαίτερο γνώρισμα του αιώνα αυτού, αποτελεί θεμελιώδη ιστορική συνθήκη δυνατότητας μιας σύγχρονης αντιετερσεξιστικής πολιτικής». Υποστηρίζει ότι είναι απαραίτητο να εστιάσουμε θεωρητικά στην προοδευτική και απελευθερωτική ικανότητα της αντίφασης, όχι στην «αλληλεξάρτηση» των καταπίεσεων, καθώς, για εκείνον, οι αντιφάσεις του καπιταλισμού μπορεί να γίνουν τόποι αξιοποιήσιμοι για την εκκίνηση μιας αναδιάρθρωσης.

Επιδιώκοντας έναν διάλογο ανάμεσα στην αντι-αιτιοκρατική μαρξιστική θεωρία και τη *queer* θεωρία, οι **Suzanne Bergeron & Jyoti Puri** επιμελούνται την έκδοση των πρακτικών ενός συμποσίου με τίτλο *Σεξουαλικότητα μεταξύ κράτους και τάξης*. Μέσα από την παρουσίαση των άρθρων του συμποσίου, τα οποία εστιάζουν στις συγκλίσεις και αποκλίσεις μεταξύ καπιταλισμού και σεξουαλικότητας, οι συγγραφείς ανιχνεύουν τις «αμοιβαίως συγκροτούμενες και απροσδιόριστες σχέσεις μεταξύ τάξης, σεξουαλικότητας και διακυβέρνησης» και συζητούν επίμαχα ερωτήματα που αφορούν στη σεξουαλικότητα – ερωτήματα που αποτελούν και αντικείμενα πραγμάτευσης των άρθρων τους συμποσίου: μια *queer* ανάγνωση του πώς η οικονομία λειτουργεί ως ο άλλος της ερωτικής σχέσης στο πλαίσιο των εθνικών λογαριασμών εισοδήματος· την προβληματοποίηση της εξιδανικευμένης ετεροκανονικής οικογένειας στο πλαίσιο του σχηματισμού του ινδικού

μεταποικιακού κράτους· τη θεμελιωμένη στην ετεροκανονιστικότητα ιδεολογία ανάπτυξης στο σύγχρονο Εκουαδόρ· τον αναδυόμενο νεοφιλευθερισμό θεραπείας ζευγαριών στις Η.Π.Α· και τη διάρθρωση της τάξης, της φυλής, του φύλου και της σεξουαλικότητας που χαρακτηρίζει την ένταξη των μεταναστών/τριών εργαζομένων φροντίδας στην παγκόσμια σκηνή.

Η **Prajna Seneviratne** εξετάζει τη σχέση μαρξισμού, φεμινισμού και *μεταποικιακών προσεγγίσεων*. Στο άρθρο της, επιχειρεί να γεφυρώσει τις μαρξιστικές και μεταποικιακές φεμινιστικές προσεγγίσεις μέσω της θεωρίας της οργάνωσης, διερευνώντας παράλληλα τις πολλαπλές αλληλεπιδράσεις των ρόλων της παραγωγικής και αναπαραγωγικής εργασίας των γυναικών εργατριών στις φυτείες και τη βιομηχανία ένδυσης της Σρι Λάνκα. Όπως δηλώνει η ίδια στην περίληψή της, στόχος της είναι να σκιαγραφήσει τις διαφορετικές φεμινιστικές προσεγγίσεις της θεωρίας της οργάνωσης, και αφετέρου να τις συγκρίνει με τις θεωρητικές φεμινιστικές μαρξιστικές και μεταποικιακές προσεγγίσεις, προκειμένου να αναδειχθούν οι διαφορές και οι ομοιότητές τους. Υποστηρίζει ότι ένας κοινός τόπος, όπου ο μαρξιστικός φεμινισμός και ο μεταποικιακός φεμινισμός θα συμπλέκονται και θα συμπληρώνουν ο ένας τον άλλο, δεν είναι μονάχα εφικτός αλλά, αντιθέτως, είναι και ο πλέον κατάλληλος για να διερευνηθούν οι απαιτήσεις που επιβάλλονται στα γυναικεία σώματα και στην εργασία τους.

Το δεύτερο μέρος κλείνει με το άρθρο της **Chakravorty Gayatri Spivak** και έναν διάλογο μεταξύ μαρξισμού και θεωριών της αποδόμησης. Η Spivak δεν απευθύνεται άμεσα στη σχέση μαρξισμού-φεμινισμού, αλλά προβαίνει σε ένα σύνθετο και γενικευμένο θεωρητικό εγχείρημα: να προσεγγίσει την κατηγορία του υποκειμένου – των γυναικών συμπεριλαμβανομένων – μέσα από τη μαρξική έννοια της υπεραξίας και τις διάφορες αναγνώσεις της. Όπως δηλώνει η ίδια εξ αρχής, το ερώτημα της αξίας προσδιορίζεται αυτομάτως από δύο «τύπους» κατηγορήσεως του υποκειμένου: τον «ιδεαλιστικό» που αναφέρεται στη συνείδηση και τον «υλιστικό» που αναφέρεται στην εργασιακή δύναμη. Πρόκειται για δύο κατηγορήσεις, οι οποίες εμφανίζονται ως αμοιβαίως αποκλειόμενες, παρά τις θεωρητικές προσπάθειες συμφιλίωσής τους. Κινούμενη μεταξύ αποδόμησης και μαρξισμού και διερευνώντας την έννοια της κειμενικότητας, η Spivak επεξεργάζεται το εξής ερώτημα: τί γίνεται το ερώτημα της αξίας όταν προσδιορίζεται από την «υλιστική» κατηγορία του υποκειμένου, όπως αυτή η τελευταία διατυπώνεται από τον Μαρξ;

Τέλος, επιλέξαμε να αφιερώσουμε μια τρίτη ενότητα στη σχέση μαρξισμού-φεμινισμού στην Ανατολική Ευρώπη, σε μια μικρή αλλά ουσιώδη προσπάθεια να εξισορροπηθεί, έστω και μερικώς, η δυτικό-κεντρικότητα των περισσότερων άρθρων του τεύχους. Χωρίς φυσικά να λειτουργεί αντιπροσωπευτικά της μη-δυτικής θεωρητικής παραγωγής και αφήνοντας απ' έξω τη μαρξιστική-φεμινιστική σκέψη πολλών περιοχών του μη-δυτικού κόσμου, τα άρθρα που δημοσιεύονται σε αυτή την ενότητα με τίτλος *Μαρξισμός και Φεμινισμός εκτός Δύσης* μάς δίνουν μια εικόνα της ώσμωσης μαρξισμού και φεμινισμού στις πρώην σοσιαλιστικές χώρες. Η **Elena Gapova** παρουσιάζει με ευσύνοπτο τρόπο τις στοχεύσεις, τα διακυβεύματα και τα επιτεύγματα του σοσιαλιστικού φεμινιστικού χειραφετητικού προγράμματος σε διάφορες περιόδους μετά τη Ρωσική Επανάσταση, αναφερόμενη και στις κριτικές που δέχτηκε ένα τέτοιο εγχείρημα. Εξετάζει, επίσης, τις προκλήσεις, τις οποίες καλείται να αντιμετωπίσει ο σύγχρονος σοσιαλιστικός φεμινισμός, υπό το βάρος της επέλασης του νεοφιλευθερισμού και της διάλυσης των εργασιακών και κοινωνικών κατακτήσεων.

Η Jiřina Šmejkalová, με τη σειρά της, μας μεταφέρει στη Τσεχοσλοβακία για να περιγράψει τα εμπόδια που καθιστούν δύσκολη την επικοινωνία των γυναικών αλλά και των ανδρών της χώρας με τις πρόσφατες δυτικές φεμινιστικές θεωρίες. Υποστηρίζει ότι αυτές οι τελευταίες δεν μπορούν να διαχωριστούν από την ανάπτυξη της δυτικής μεταπολεμικής σκέψης και γραμματείας περί κοινωνίας και πολιτισμού. Εισηγείται δε την εξέταση των ριζών αυτών στην κατακερματισμένη ψυχαναλυτική παράδοση, στην παραμορφωμένη μαρξιστική παράδοση αλλά και στην πραγματική έλλειψη αποδομιστικών προσεγγίσεων στο ίδιο το πνευματικό περιβάλλον της.

Ευχαριστίες

Είμαστε στην ευτυχή θέση να ευχαριστήσουμε μια σειρά από ανθρώπους, δίχως τη συμβολή των οποίων η έκδοση του παρόντος τεύχους θα ήταν πραγματικά αδύνατη. Το ευτυχές της θέσης προκύπτει από το γεγονός ότι πολλοί άνθρωποι επέδειξαν έμπρακτα τη διάθεση να καταβάλουν, ανυστερόβουλα, χρόνο και κόπο προκειμένου να καταστεί εφικτή η υλοποίηση του αφιερώματος και του μεταφραστικού εγχειρήματος. Ας πάρουμε, όμως, τα πράγματα από την αρχή.

Ο σχεδιασμός του τεύχους θα ήταν απλά κυριολεκτικά αδύνατος, δίχως τις πρόθυμες και εμπεριστατωμένες συμβουλές δύο ερευνητριών των σπουδών φύλου: της Άντζελας Δημητρακάκη και της Ειρήνης Αβραμοπούλου. Τις ευχαριστούμε ιδιαιτέρως για αυτό. Όπως ομολογήσαμε ήδη, καμία και κανείς εκ των μελών της Συντακτικής Επιτροπής δεν έχει παρόμοια ειδίκευση. Επομένως, η ειδημοσύνη της Άντζελας και της Ειρήνης ήταν κάτι παραπάνω από απαραίτητη για την κατάρτιση της τελικής λίστας των άρθρων που φιλοξενούνται στο ανά χείρας τεύχος. Η συμβολή τους αλλά και η άμεση ανταπόκρισή τους σε κάθε μας ερώτημα, ήταν παραπάνω από πολύτιμη για την ολοκλήρωση του μεταφραστικού εγχειρήματος. Η όποια επίτευξη πληρότητας οφείλεται αποκλειστικά σε εκείνες, ενώ οι αδυναμίες και οι παραλείψεις βαραίνουν αποκλειστικά εμάς.

Προϋπόθεση για τη μετάφραση και δημοσίευση των άρθρων που επιλέχθηκαν ήταν η εξασφάλιση πνευματικών δικαιωμάτων – η δωρεάν παραχώρηση των οποίων δεν ήταν, σε καμία περίπτωση, αυτονόητη, δεδομένου του ολοένα και μεγαλύτερου ελέγχου (αλλά και της αυξανόμενης εμπορευματοποίησης) των δημοσιευμένων ερευνητικών εργασιών από τους εκδοτικούς φορείς. Στην κατεύθυνση αυτή, εξαιρετικά σημαντική ήταν η προθυμία και η συνδρομή των συγγραφέων των άρθρων, μελών των συντακτικών επιτροπών περιοδικών, εκδοτικών σειρών και οίκων που είτε μας έδωσαν ελεύθερη πρόσβαση στη μετάφραση και δημοσίευση των κειμένων τους είτε συνέδραμαν ώστε τα μεταφραστικά δικαιώματα να μας παραχωρηθούν δωρεάν. Θερμές ευχαριστίες χρωστάμε, λοιπόν, στους/στις: Michelle Barrett, Suzanne Bergeron, Ashley Bohrer, Silvia Federici, Susan Ferguson, Elena Gapova, Martha Gimenez, Peter Hallward, Frigga Haug, Puri Jyoti, David McNally, Peter Osborne, Jiřina Šmejkalová και Παναγιώτη Σωτήρη. Ευχαριστούμε, επίσης, τις εξής εκδόσεις, περιοδικά και φορείς: Éditions Syllepse, Guilford Publications Inc., *Historical Materialism*, *Historical Materialism* Book Series at Brill, *Journal of International Women's Studies*, *Radical Philosophy*, *Rethinking Marxism*, Rosa-Luxemburg-Stiftung, University of Minnesota Press, Verso Books, Women's Studies International Forum-Elsevier.

Η υλοποίηση του ανά χείρας τεύχους θα ήταν απολύτως ανέφικτη δίχως όλες εκείνες και όλους εκείνους που μοιράστηκαν μαζί μας τούτο το μεταφραστικό εγχείρημα και δεσμευτήκαν σε αυτό με ανιδιοτέλεια, προθυμία και έντονο αίσθημα συναδελφικής αλληλεγγύης. Είναι εκείνοι και εκείνες που ανέλαβαν να μεταφράσουν τα δεκαπέντε κείμενα με συνέπεια, κόπο και υπευθυνότητα. Μόνο ευγνώμονες μπορεί να είμαστε, επομένως, στην Ηρώ Ακριβού, τη Ζωή Αμοιρίδου, την Αγγελική Κήτα, τη Μαρινίκη Κολιαράκη, την Ειρήνη Κοτσώνα, την Ιωάννα Κουρού, τη Χαρούλα Μούτσιου, τη Γιόρια Παναγοπούλου, τη Στέλλα Συνεγιάννη, τον Σωτήρη Σκανδάλη, τη Χαρά Τσαντίλη, τον Μάνο Τσιχλή, τη Φλουρή Φαραντάκη και τον Θάνο Χρυσανθόπουλο. Όλα τα κείμενα υποβλήθηκαν σε εκτενείς μεταφραστικές και γλωσσικές επιμέλειες, τις οποίες ανέλαβαν τα μέλη της συντακτικής επιτροπής με την πολύτιμη συμβολή της Δάφνης Ανδρουλάκη, του Αθανάσιου Μαρβάκη, της Χριστίνας Νομικού, της Γιόριας Παναγοπούλου, του Κώστα Στεργιόπουλου και του Αργύρη Φασούλα, τις οποίες και τους οποίους θα πρέπει να ευχαριστήσουμε ιδιαίτερος. Θερμές ευχαριστίες, επίσης, χρωστάμε στον Αριστείδη Μπαλτά για τις ιδιαίτερα χρήσιμες μεταφραστικές του παρατηρήσεις στο απαιτητικό κείμενο της Spínak. Τα μέλη της συντακτικής επιτροπής, ως επιμελητές και επιμελήτριες αυτού του τεύχους, φέρουμε την κύρια και αποκλειστική ευθύνη για κάθε λάθος ή μεταφραστική αστοχία που ο αναγνώστης και η αναγνώστρια μπορεί να συναντήσει στα κείμενα.

Τέλος, οφείλουμε να προχωρήσουμε σε δύο διευκρινίσεις, οι οποίες θα βοηθήσουν την ανάγνωση του τεύχους και την κατανόηση ορισμένων επιλογών. Πρώτον, τα δεκαπέντε κείμενα που επιλέχθηκαν προς μετάφραση δημοσιεύθηκαν πρωτογενώς σε περιοδικά και τόμους, καθένα εκ των οποίων τηρεί το δικό του σύστημα βιβλιογραφικών αναφορών και υποσημειώσεων. Αυτό σημαίνει ότι οι συγγραφείς των άρθρων συνέθεσαν το κείμενό τους, υιοθετώντας το οικείο σύστημα φορμαλισμών. Για λόγους αποφυγής αλλοίωσης και παρέμβασης στον τρόπο παράθεσης των υποσημειώσεων και των βιβλιογραφικών αναφορών σε σχέση με το κύριο κείμενο, και άρα τις ίδιες τις επιλογές των συγγραφέων, αποφασίσαμε να διατηρήσουμε σε κάθε άρθρο το σύστημα παραπομπών ως είχε στο πρωτότυπο κείμενο, αντί να ακολουθήσουμε εκείνο που τηρεί η *KPIΣΗ*. Δεύτερον, η μετάφραση δεκαπέντε κειμένων από διαφορετικούς μεταφραστές και διαφορετικές μεταφράστριες οδήγησε μοιραία σε έναν «πλουραλισμό» διαφορετικών γραφών αλλά και στη συνύπαρξη υποκειμενικών ερμηνευτικών αποδόσεων εννοιών και όρων. Σε ορισμένες περιπτώσεις, εργαστήκαμε προς την κατεύθυνση επίτευξης μιας ομοιομορφίας και συνέπειας μεταξύ των κειμένων, ιδιαίτερα όσον αφορά σε καθιερωμένους όρους. Στις περισσότερες περιπτώσεις όμως, σεβαστήκαμε τις αποδόσεις που επέλεξε η κάθε μεταφράστρια και ο κάθε μεταφραστής με βάση την έρευνά τους: διατηρήσαμε, δηλαδή, τις δικές τους ερμηνευτικές σκοπιές στη μετάφραση.

Η Συντακτική Επιτροπή της Κρίσης

Βιβλιογραφία

- Atkinson T. G. 2014. «The Descent from Radical Feminism to Postmodernism», <https://www.bu.edu/wgs/files/2013/10/Atkinson-The-Descent-from-Radical-Feminism-to-Postmodernism.pdf> (ανακτήθηκε 2/4/2022).
- Beechey V. 1979. «Για την Πατριαρχία», http://www.gender.panteion.gr/gr/didaktiko_pdf/Beechey_Feminism_Marxism.pdf (ανακτήθηκε 2/2/2022).
- Beauvoir de S. 1949. *Le deuxième sexe, t. 1: Les faits et les mythes*, Paris: Gallimard.
- Cooper B. 2016. «Intersectionality», στο Lisa Disch & Mary Hawkesworth (επιμ.), *The Oxford Handbook of Feminist Theory*, Oxford University Press: 385–406.
- Crenshaw K. 1989. Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics, *The University of Chicago Legal Forum* 140: 139–167.
- Crenshaw K. 1991. Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color, *Stanford Law Review* 43 (6): 1241–99.
- Delphy C. 1970. Ο Κύριος Εχθρός, μτφρ/επιμ. Εργαστήριο Σπουδών Φύλου και Ισότητας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, http://www.gender.panteion.gr/gr/didaktiko_pdf/Hartmann_Feminism_Marxism.pdf (ανακτήθηκε 2/2/2022).
- Delphy C. 2018. Ένας Υλιστικός Φεμινισμός είναι Εφικτός, μτφρ. Μ. Κυπαρίση & Γ. Καψόπουλος, Αθήνα: Τοποβόρος.
- Ένγκελς Φ. 1997. *Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Gimenez M. E. 2000. What's material about materialist feminist? A Marxist Feminist critique, *Radical Philosophy* 101 (Μάιος/Ιούνιος): 18–28.
- Harris C. 1995. Socialist societies and the emancipation of women: The case of cuba, *Socialism and Democracy* 9 (1): 91–113.
- Hartmann H. I. 1979. «Ο άτυχος γάμος του φεμινισμού με τον μαρξισμό. Προς μια πιο προοδευτική ένωση», μτφρ/επιμ. Εργαστήριο Σπουδών Φύλου και Ισότητας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, http://www.gender.panteion.gr/gr/didaktiko_pdf/Hartmann_Feminism_Marxism.pdf (ανακτήθηκε 2/2/2022).
- Λένιν Β.Ι. 2008. *Τι να Κάνουμε*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Mamonova T. 1994. «Introduction: The Feminist Movement in the Soviet Union», στο T. Mamonova (επιμ.), *Women and Russia: Feminist Writings from the Soviet Union*, Oxford: Basil Blackwell: xiii–xxiii.
- Σκαλούμπακα Χ. 2010. Μαρξιστικό μέτωπο στις φεμινιστικές και νεοφεμινιστικές αντιλήψεις, *ΚΟΜΕΠ* 5: 179–204.

MICHELE BARRETT

Ορισμένα εννοιολογικά προβλήματα στη μαρξιστική φεμινιστική ανάλυση*

Μετάφραση: Ηρώ Ακριβού

Είναι σχετικά εύκολο να αποδείξουμε ότι οι γυναίκες καταπιέζονται στη Βρετανία, όπως και σε άλλες σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες, αλλά το να μιλήσουμε για μια «μαρξιστική φεμινιστική» ανάλυση της καταπίεσης τους είναι κάτι πολύ πιο αμφιλεγόμενο. Τα τελευταία χρόνια έχουν γίνει προσπάθειες να αναπτυχθεί μια θεωρητική οπτική, η οποία θα μπορούσε με βεβαιότητα να χαρακτηριστεί «μαρξιστική φεμινιστική»· ωστόσο, το συναφώς παραγόμενο έργο παραμένει αποσπασματικό και αντιφατικό, στερούμενο ενός εννοιολογικού πλαισίου που να μπορεί να ανταποκριθεί στο πρόγραμμά του. Κάτι τέτοιο ίσως και να είναι αναμενόμενο, δεδομένου του μεγέθους του εγχειρήματος και των εμποδίων που θα πρέπει να ξεπεράσει κάθε σύνθεση.

Το πρόβλημα που αντιμετωπίζει κάθε τέτοια ανάλυση μπορεί απλά να τεθεί κατ' αναφορά στα διαφορετικά αντικείμενα των δύο θεωρήσεων. Ο μαρξισμός, ο οποίος διαρθρώνεται γύρω από σχέσεις ιδιοποίησης και εκμετάλλευσης, θεμελιώνεται σε έννοιες που δεν απευθύνονται, και δεν θα μπορούσαν να απευθυνθούν, άμεσα στο κοινωνικό φύλο των εκμεταλλευτών και εκείνων των οποίων η εργασία ιδιοποιείται. Μια μαρξιστική ανάλυση του καπιταλισμού επομένως δομείται γύρω από μια πρωταρχική αντίφαση μεταξύ εργασίας και κεφαλαίου και χρησιμοποιεί κατηγορίες, οι οποίες, όπως υποστηρίχθηκε πρόσφατα, μπορούν να χαρακτηριστούν ως «μη έχουσες φύλο» [sex-blind].¹ Ο φεμινισμός, από την άλλη, στρέφεται προς μια διαφορετική κατεύθυνση, αναδεικνύοντας ακριβώς τις σχέσεις των κοινωνικών φύλων – κυρίως την καταπίεση των γυναικών από τους άνδρες – που ο μαρξισμός είχε την τάση να παρακάμπτει, αποσιωπώντας τις. Φυσικά, όπως υπάρχουν πολλά είδη «μαρξισμού», έτσι υπάρχουν και πολλοί «φεμινισμοί»· και πράγματι, κάθε «μαρξιστικός φεμινισμός» οφείλει να έχει ως καθήκον να αναγνωρίζει σε ποια εκδοχή του ενός και σε ποια εκδοχή του άλλου στηρίζεται. Εκείνο που είναι, εντούτοις, ξεκάθαρο είναι ότι κάθε φεμινισμός επιβάλλεται να επιμένει στον συγκεκριμένο χαρακτήρα των έμφυλων σχέσεων. Ορισμένες μορφές φεμινισμού μπορεί να εμφανίζουν τις εν λόγω σχέσεις ως την πρωταρχική αντίφαση της κοινωνικής οργάνωσης, με τον ίδιο ακριβώς τρόπο που ο μαρξισμός εμφανίζει την αντίθεση εργασίας-κεφαλαίου ως πρωταρχική στην ανάλυση του καπιταλισμού· αλλά όλες αυτές οι μορφές πρέπει σίγουρα να εμφανίσουν τις εν λόγω σχέσεις ως διακριτές.

* Το κείμενο της Michèle Barrett με πρωτότυπο τίτλο «Some Conceptual Problems in Marxist Feminist Analysis» έχει αντληθεί από το Michèle Barrett, *Women's Oppression Today: Problems in Marxist Feminist Analysis*, London: Verso, 1986 (1980), σσ. 8–41. Copyright © Verso (ΣτΜ).

² Βλ. για παράδειγμα, το ειδικό τεύχος του *Critique of Anthropology*, τόμος 3, νο. 9/ 10, 1977.

Ποιο θα μπορούσε, τότε, να είναι το αντικείμενο του μαρξιστικού φεμινισμού; Πολύ γενικά, θα πρέπει να είναι η αναγνώριση της λειτουργίας των έμφυλων σχέσεων, όπου και όπως αυτές μπορεί να διακριθούν από ή να συνδεθούν με τις διαδικασίες παραγωγής και αναπαραγωγής, όπως αυτές οι τελευταίες κατανοούνται από τον ιστορικό υλισμό. Εναπόκειται, κατά συνέπεια, στον μαρξιστικό φεμινισμό να διερευνήσει τις σχέσεις ανάμεσα στην οργάνωση της σεξουαλικότητας, της οικιακής παραγωγής, του νοικοκυριού κ.ο.κ. και στις ιστορικές αλλαγές στον τρόπο παραγωγής και στα συστήματα ιδιοποίησης και εκμετάλλευσης. Μαρξίστριες φεμινίστριες που εργάζονται στην ανθρωπολογία, την κοινωνιολογία της ανάπτυξης και την πολιτική οικονομία θέτουν πλέον τέτοια ερωτήματα.² Το εν λόγω βιβλίο πραγματεύεται, ωστόσο, τις σχέσεις των κοινωνικών φύλων και την καταπίεση των γυναικών σε μια σύγχρονη καπιταλιστική κοινωνία. Σε αυτό το πλαίσιο, μια μαρξιστική φεμινιστική προσέγγιση θα πρέπει να δώσει έμφαση στις σχέσεις μεταξύ καπιταλισμού και καταπίεσης των γυναικών. Θα απαιτήσει καλή γνώση των συγκεκριμένων περιπτώσεων καταπίεσης των γυναικών στις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής· αλλά κάτι τέτοιο θα πρέπει να ιδωθεί υπό το πρίσμα των έμφυλων διαχωρισμών, οι οποίοι προηγήθηκαν της μετάβασης στον καπιταλισμό και τους οποίους, στον βαθμό που είμαστε σε θέση να πούμε κάτι τέτοιο, μια σοσιαλιστική επανάσταση δεν θα μπορούσε να καταργήσει από μόνη της.

Γίνεται αμέσως σαφές ότι αυτά τα ερωτήματα πρέπει να προσεγγιστούν ιστορικά. Παρότι τα κεφάλαια που ακολουθούν δεν επιχειρούν εκ των πραγμάτων να παράσχουν μια συστηματική ιστορική θεώρηση των υπό εξέταση θεμάτων, επισημαίνουν την ανάγκη εξέτασης των ορισμών της σεξουαλικότητας, της δομής του νοικοκυριού, και ούτε καθεξής, από μια συγκεκριμένη ιστορική και εμπειρική σκοπιά. Προτού όμως προχωρήσουμε σε πιο αναλυτικές περιοχές, θα πρέπει να συζητήσουμε το θεωρητικό πλαίσιο, εντός του οποίου έχει τοποθετηθεί η μαρξιστική φεμινιστική προσέγγιση. Για να πραγματοποιηθεί αυτό, θα εξετάσω τις διαφορετικές χρήσεις τριών εννοιών, οι οποίες έχουν αποδειχθεί κεντρικές στην επίμαχη συζήτηση: της «πατριαρχίας», της «αναπαραγωγής» και της «ιδεολογίας». Αυτές οι τρεις έννοιες, όπως έχουν αναπτυχθεί στο πλαίσιο του μαρξιστικού φεμινισμού, σχετίζονται άμεσα με δύο ζητήματα, τα οποία επανέρχονται συστηματικά στη συζήτηση. Τόσο η «πατριαρχία», η οποία αντλείται κυρίως από ριζοσπαστικά φεμινιστικά κείμενα, όσο και η «αναπαραγωγή», η οποία εκκινεί από την έμφαση που αποδίδει ο Althusser στην αναπαραγωγή των σχέσεων παραγωγής, έχουν χρησιμοποιηθεί ώστε να μπορέσει να τεθεί το ερώτημα της αυτονόμησης της γυναικείας καταπίεσης από τη γενική λειτουργία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Οι επεξεργασίες της έννοιας της «ιδεολογίας», καθώς και η χρήση της στο πλαίσιο συγκεκριμένων ρευμάτων της μαρξιστικής φεμινιστικής σκέψης, μας οδηγούν απευθείας στο ερώτημα εάν η καταπίεση των γυναικών λαμβάνει χώρα στο επίπεδο της ιδεολογίας καθώς και τι θα συνεπαγόταν ένας τέτοιος ισχυρισμός.

¹ Βλ. Heidi Hartmann, «The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism: 'Towards a More Progressive Union'», *Capital and Class*, vo.8, 1979 και Mark Cousins, «Material Arguments and Feminism», *m/f*, vo.2, 1978.

Πατριαρχία

Η έννοια της πατριαρχίας είναι ίσως η πλέον κρίσιμη, με την οποία και θα ξεκινήσουμε. Οι επιμελήτριες μιας πρόσφατης συλλογής με τίτλο *Φεμινισμός και Υλισμός* επιμένουν ότι «[η έννοια της πατριαρχίας] θα πρέπει να λαμβάνεται σοβαρά υπόψη στο πλαίσιο κάθε θεωρητικής πρακτικής που ισχυρίζεται ότι είναι φεμινιστική»³. και, πράγματι, ο όρος χρησιμοποιείται εκτενώς στο γυναικείο απελευθερωτικό κίνημα. Για να αποκτήσουμε μια ιδέα για τη θεωρητική και πολιτική της δύναμη, θα πρέπει να εξετάσουμε το πλαίσιο εντός του οποίου η έννοια έχει χρησιμοποιηθεί.

Ο όρος «πατριαρχία» υιοθετήθηκε από τον κοινωνιολόγο Max Weber για να περιγράψει μια συγκεκριμένη μορφή οργάνωσης του νοικοκυριού, κατά την οποία ο πατέρας εξουσίαζε τα άλλα μέλη ενός εκτεταμένου δικτύου συγγένειας και ήλεγχε την οικονομική παραγωγή του νοικοκυριού. Η απήχησή του όρου στον φεμινισμό βασίζεται, ωστόσο, στη θεωρία, η οποία αναπτύχθηκε από τον πρώιμο ριζοσπαστικό φεμινισμό, και ιδιαίτερα από Αμερικανίδες συγγραφείς όπως την Kate Millett, σύμφωνα με την οποία η πατριαρχία είναι μια πρωταρχική κατηγορία ανδρικής κυριαρχίας.

Η Millett περιγράφει την ανδρική κυριαρχία υπό τους ακόλουθους όρους:

οι ομάδες που κυβερνούν με βάση το κληρονομικό δικαίωμα εξαφανίζονται γρήγορα- εκεί όμως επιβιώνει ένα αρχαίο και καθολικό σύστημα που εξασφαλίζει την κυριαρχία του ενός γένους επί του άλλου – το σύστημα που επικρατεί στο πεδίο του βιολογικού φύλου.

Υποστηρίζει ότι η πολιτική εξουσία που ασκούν οι άνδρες πάνω στις γυναίκες ισοδυναμεί με τη θεμελιώδη πολιτική διαίρεση στην κοινωνία. Η κοινωνία μας, όπως και όλοι οι άλλοι πολιτισμοί, είναι μια πατριαρχία, στην οποία η διαφέντευση των γυναικών από τους άνδρες είναι «πιο δριμεία από την ταξική διαστρωμάτωση, πιο ομοιόμορφη και σίγουρα πιο ανθεκτική». Η Millett αντιπαρατίθεται με τη θέση ότι η κυριαρχία των ανδρών επί των γυναικών στην καπιταλιστική κοινωνία διαμεσολαβείται από τις ταξικές διαφορές μεταξύ γυναικών, και υποστηρίζει ότι τέτοιες διαφορές είναι πρόσκαιρες και πλασματικές, ότι

όποια και αν είναι η ταξική της καταγωγή και εκπαίδευση, η γυναίκα έχει πάντα λιγότερες μόνιμες ταξικές συσχετίσεις απ' ότι ο άνδρας. Η οικονομική εξάρτηση καθιστά τη σχέση της με οποιαδήποτε τάξη μια κατάσταση αποκλίνουσα, βιωμένη δι' άλλων και προσωρινή.

³ Annette Kuhn και AnnMarie Wolpe, επιμ., *Feminism and Materialism*, Λονδίνο 1978, σελ. 11.

Η θέση της Millett εδώ συνεπάγεται ότι οι ταξικοί διαχωρισμοί αφορούν μόνο στους άνδρες· αρνείται ότι υπάρχουν σημαντικές ταξικές διαφορές μεταξύ γυναικών. Σκοπός της είναι να εδραιώσει ένα θεμελιώδες σύστημα κυριαρχίας – την πατριαρχία – το οποίο να είναι αναλυτικά ανεξάρτητο από τον καπιταλιστικό ή οποιονδήποτε άλλο τρόπο παραγωγής.⁴

Η θεωρία της Millett για την πατριαρχία μοιάζει με εκείνη της Shulamith Firestone στον βαθμό που παραχωρεί όχι μόνο αναλυτική ανεξαρτησία στην ανδρική κυριαρχία, αλλά και αναλυτική πρωτοκαθεδρία. Ωστόσο, η Firestone βασίζει τη θεώρησή της, πολύ πιο αποφασιστικά, στη βιολογική αναπαραγωγή, έχοντας ως σκοπό «να πάει την ταξική ανάλυση ένα βήμα παραπέρα, στις ρίζες του βιολογικού διαχωρισμού των φύλων». Ο θεωρητικός στόχος της Firestone είναι να αντικαταστήσει την τάξη με το βιολογικό φύλο ως την πρωτεύουσα κινητήρια δύναμη σε μια υλιστική ανάγνωση της ιστορίας. Παραφράζει τον Ένγκελς ως εξής:

Όλη η προηγούμενη ιστορία... ήταν η ιστορία της ταξικής πάλης. Αυτές οι αντιμαχόμενες τάξεις της κοινωνίας αποτελούν πάντα το προϊόν των τρόπων οργάνωσης της βιολογικής οικογένειας με σκοπό την αναπαραγωγή του είδους, καθώς επίσης και των αποκλειστικά οικονομικών τρόπων παραγωγής και ανταλλαγής αγαθών και υπηρεσιών. Η σεξουαλικό-αναπαραγωγική οργάνωση της κοινωνίας πάντα παρέχει την πραγματική βάση, από την οποία αρκεί να εκκινήσουμε για να φτάσουμε στην τελική εξήγηση ολόκληρου του εποικοδομήματος των οικονομικών, νομικών και πολιτικών θεσμών, όπως επίσης και των θρησκευτικών, φιλοσοφικών και άλλων ιδεών μιας δεδομένης ιστορικής περιόδου.⁵

Παρόλο που η Firestone υπογραμμίζει την ανάγκη να επαναστατικοποιηθεί η αναπαραγωγική τεχνολογία έτσι ώστε να απελευθερωθούν οι γυναίκες από το βάρος της βιολογικά προσδιορισμένης καταπίεσής τους, η ίδια της η εξήγησή για αυτόν τον προσδιορισμό υποπίπτει σε βιολογίστικες υποθέσεις.⁶ Κάτι τέτοιο θέτει ένα πρόβλημα που συναντάται συχνά σε αυτές τις πρώιμες ριζοσπαστικές φεμινιστικές χρήσεις του όρου «πατριαρχία»: όχι μόνο επικαλούνται μια κατά τα φαινόμενα καθολική και διιστορική κατηγορία ανδρικής κυριαρχίας, αφήνοντάς μας με ελάχιστες ελπίδες για αλλαγή· αλλά, επίσης, στηρίζουν συχνά αυτήν την κυριαρχία σε μια υποτιθέμενη λογική βιολογικής αναπαραγωγής. Κάτι τέτοιο άνοιξε τον δρόμο, όπως θα δούμε στη συνέχεια, σε μια θεώρηση της πατριαρχίας η οποία ρέπει προς την υπερτόνιση της ανδρικής υπεροχής ως του ανδρικού ελέγχου επάνω στη γυναικεία γονιμότητα, χωρίς ωστόσο να διευκρινίζεται ποτέ το γιατί και το πώς οι άνδρες απέκτησαν αυτόν τον έλεγχο. Θα πρέπει να αναρωτηθούμε εάν αυτή η έμφαση στη σημασία του καταμερισμού της εργασίας μεταξύ ανδρών και γυναικών στην αναπαραγωγή του είδους, δεν ισοδυναμεί τελικά με μια μορφή «βιολογισμού», και αν ναι, εάν ο «φεμινιστικός» βιολογισμός είναι σε θέση να αποφύγει τα επιχειρήματα που μπορούν να αρθρωθούν ενάντια σε άλλες μορφές βιολογικής εξήγησης των κοινωνικών σχέσεων.

⁴ Kate Millett, *Sexual Politics*, Λονδίνο 1971, σελ 24–38.

⁵ Shulamith Firestone, *The Dialectic of Sex*, Λονδίνο 1972, σελ 20–21.

⁶ Αυτό είναι ιδιαίτερα σαφές στη συζήτησή της για τη «βιολογική οικογένεια» ως φυσική οντότητα, η οποία εξετάζεται παρακάτω στο Κεφάλαιο 6.

Τα βιολογιστικά επιχειρήματα μπορούν να επερωτηθούν για πολλούς και διαφορετικούς λόγους. Με φιλοσοφικούς όρους εκφρασμένο, έχουν την τάση να είναι αναγωγιστικά, καθώς υπάγουν σύνθετα, κοινωνικά και ιστορικά κατασκευασμένα φαινόμενα στην απλή κατηγορία της βιολογικής διαφοράς, και εμπειριστικά, καθώς υποθέτουν πως οι διαφορές στην κοινωνική συμπεριφορά οφείλονται στις παρατηρούμενες βιολογικές διαφορές, με τις οποίες σχετίζονται. Η ιστορία των κοινωνικών επιστημών μας προσφέρει πολλά παραδείγματα από τις προσπάθειες εξήγησης της κοινωνικής συμπεριφοράς κατ' αναφορά σε βιολογικούς παράγοντες – δύο αξιοσημείωτες περιπτώσεις είναι η υποτιθέμενη συσχέτιση μεταξύ εγκληματικότητας και σωματότυπου και μεταξύ δεικτών νοημοσύνης και φυλετικών διαφορών. Όλες αυτές οι απόπειρες εν συνέχεια θεωρήθηκαν αναξιόπιστες, ενώ τα ψυχολογικά ευρήματα όσον αφορά στις υποτιθέμενες έμφυτες διαφορές λόγω βιολογικού φύλου έχουν πλέον υποστεί αυστηρή κριτική.⁷ Επιπρόσθετα, ο πολιτικός και ιδεολογικός ρόλος τέτοιων επιχειρημάτων είναι αναπόφευκτα αντιδραστικός, δεδομένου ότι εάν θεωρηθεί κάθε συγκεκριμένη κοινωνική διευθέτηση ως «φυσικά» δεδομένη, τότε είναι λίγα εκείνα που μπορούμε να κάνουμε για να την αλλάξουμε.

Αν και είναι σημαντικό για μια φεμινιστική ανάλυση να τοποθετεί το ζήτημα της βιολογικής διαφοράς στο πλαίσιο μιας εξήγησης των σχέσεων μεταξύ ανδρών και γυναικών, η διολίσθηση στον βιολογικό αναγωγισμό είναι εξαιρετικά επικίνδυνη. Είναι οπισθοδρόμηση στον βαθμό που ένας από τους πρώτους θριάμβους του φεμινιστικού διαπολιτισμικού έργου – η ίδια η καθιέρωση της διάκρισης ανάμεσα στο φύλο [sex] ως βιολογική κατηγορία και το φύλο [gender] ως κοινωνική κατηγορία⁸ – απειλείται εξαιτίας της έμφασης που δίνεται στον αιτιώδη ρόλο που καταλαμβάνει η αναπαραγωγική βιολογία στην κατασκευή της ανδρικής κυριαρχίας. Επιπλέον, μια τέτοια ανάλυση μπορεί, στην πράξη, κάλλιστα να οδηγήσει σε μια φεμινιστική εξύμνηση των υποτιθέμενων «θηλυκών» ικανοτήτων και αρχών καθώς και σε μια επανεπικύρωση των «ξεχωριστών σφαιρών» για γυναίκες και άνδρες. Αυτοί οι κίνδυνοι μπορεί να μην αφορούν αποκλειστικά στις ριζοσπάστριες φεμινίστριες που αναλύουν την πατριαρχία – έχουν άλλωστε αναδυθεί στη φεμινιστική πολιτική και κουλτούρα μέσω άλλων οδών.⁹ αλλά ίσως, όμως, είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστικοί αυτών των πρώτων ριζοσπαστικών φεμινιστικών έργων.

Παρόλα αυτά, κατέστη δυνατόν να αρθρωθεί ένας λόγος περί πατριαρχίας από τη σκοπιά των κοινωνικών και όχι των βιολογικών σχέσεων· και η ανάπτυξη μιας ορθότερης υλιστικής ανάλυσης της καταπίεσης των γυναικών αποτελεί σημαντικότερο επίτευγμα του έργου της Christine Delphy και άλλων. Η Delphy χρησιμοποιεί το παράδειγμα μιας διαζευγμένης συζύγου από έναν αστό άνδρα, προκειμένου να περιγράψει το σύστημα της πατριαρχικής εκμετάλλευσης που διαπερνά τις ταξικές σχέσεις:

⁷ Για μια φεμινιστική κριτική στο εν λόγω πεδίο, βλ. Dorothy Griffiths και Esther Saraga, «Sex Differences and Cognitive Abilities: a Sterile Field of Inquiry», στο O. Hartnett, επιμ. *Sex Role Stereotyping*, London 1979. Για μια πιο ενδελεχή και γενική ανασκόπηση, βλ. E. E. Maccoby και C. N. Jacklin, *The Psychology of Sex Differences*, Λονδίνο 1975.

⁸ Βλ. Ann Oakley, *Sex Gender and Society*, Λονδίνο 1972.

⁹ Αυτό θα συζητηθεί περαιτέρω στα κεφάλαια 2 και 3.

ακόμα κι αν ο γάμος με έναν άνδρα από την καπιταλιστική τάξη μπορεί να ανεβάσει το βιοτικό επίπεδο μιας γυναίκας, δεν την καθιστά μέλος αυτής της τάξης. Η ίδια δεν κατέχει τα μέσα παραγωγής... Στη συντριπτική τους πλειοψηφία, οι γυναίκες σύζυγοι των αστών ανδρών που ο γάμος τους λήγει, θα πρέπει να κερδίσουν τα προς το ζην ως αμειβόμενες με μεροκάματο ή ως μισθωτές εργαζόμενες. Κατά συνέπεια, γίνονται έμπρακτα (μαζί με τα επιπρόσθετα μειονεκτήματα της ηλικίας ή/και της έλλειψης επαγγελματικής κατάρτισης) εκείνες οι προλετάρειες που ουσιαστικά ήδη ήταν.¹⁰

Η Delphy υποστηρίζει ότι η ταξική θέση των γυναικών θα πρέπει να κατανοηθεί στη βάση του θεσμού του γάμου, τον οποίο αντιλαμβάνεται ως σύμβαση εργασίας, όπου η ιδιοποίηση της απλήρωτης εργασίας της γυναίκας από τον άνδρα σύζυγό της αποτελεί έναν οικιακό τρόπο παραγωγής και έναν πατριαρχικό τρόπο εκμετάλλευσης. Ως εκ τούτου, υποστηρίζει ότι η υλική βάση της γυναικείας καταπίεσης δεν βρίσκεται στις καπιταλιστικές αλλά στις πατριαρχικές σχέσεις παραγωγής. Ωστόσο, η δυσκολία εδώ έγκειται στο γεγονός ότι ενώ αποδίδεται στην κατηγορία της «πατριαρχίας» μια αναλυτική αυτονομία έναντι του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, δεν οδηγούμαστε σε μια συστηματική εξέταση των σχέσεων μεταξύ τους.¹¹

Ένα γενικότερο πρόβλημα με την έννοια της πατριαρχίας είναι ότι όχι μόνο ανθίσταται, εν πολλοίς, στην ίδια τη διερεύνησή της εντός ενός συγκεκριμένου τρόπου παραγωγής, αλλά και ότι παραπέμπει σε μια καθολική και διστορική καταπίεση. Έτσι, η έννοια συχνά χρησιμοποιείται ως μια γενικόλογη επίκληση ανδρικής κυριαρχίας, χωρίς να μπορούν να προσδιοριστούν ιστορικά όρια, αλλαγές ή διαφορές. Κατά συνέπεια, για μια μαρξιστική φεμινιστική προσέγγιση, της οποίας η ανάλυση οφείλει να βασίζεται στην ιστορική ανάλυση, η χρήση της έννοιας αυτής παρουσιάζει ιδιαίτερα προβλήματα.

Πριν στραφούμε σε κάποιες γενικές προσπάθειες χρήσης της έννοιας της πατριαρχίας σε ένα μαρξιστικό φεμινιστικό θεωρητικό πλαίσιο, αξίζει να εξετάσουμε ορισμένες ειδικές χρήσεις που μπορεί να έχει ο όρος. Η Gayle Rubin, για παράδειγμα, προχωράει στην εύστοχη παρατήρηση ότι ο όρος πατριαρχία θα μπορούσε να είχε μεγαλύτερη αξία εάν η χρήση του περιοριζόταν σε κοινωνίες (και εδώ αναφέρει τις νομαδικές φυλές της εποχής του Αβραάμ) όπου ένας άνδρας ασκούσε απόλυτη εξουσία μέσω του κοινωνικά καθορισμένου θεσμού της πατρότητας.¹² Κατά τον ίδιο τρόπο, η χρήση του όρου θα μπορούσε να προκριθεί για να περιγράψει τις ιδεολογικές όψεις των σχέσεων που βασίζονται, λόγου χάριν, στο παράδειγμα της σχέσης πατέρα-κόρης. Έτσι, η ανάλυση της Maria Antonietta Macciocchi για τη γυναικεία σεξουαλικότητα στην ιδεολογία του ιταλικού φασισμού,¹³ μου φαίνεται πως περιγράφει μια ιδεολογική κατασκευή της γυναίκας, η οποία μπορούσε να

¹⁰ Christine Delphy, *The Main Enemy*, Women's Research and Resources Centre, Λονδίνο 1977, σελ. 15.

¹¹ Βλ. Michèle Barrett και Mary Macintosh, «Christine Delphy: Toward a Materialist Feminism», *Feminist Review*, vo.1, 1979.

¹² Gayle Rubin, «The Traffic in Women: Notes on the 'Political Economy' of Sex», στο R. R. Reiter, επιμ., *Toward an Anthropology of Women*, Νέα Υόρκη 1975, σελ. 168.

¹³ «Female Sexuality in Fascist Ideology», *Feminist Review*, vo. 1, 1979.

χαρακτηριστεί πατριαρχική. Ίσως και η αναφορά της Virginia Woolf στις παθολογικές προσπάθειες αστών πατεράδων να εμμένουν στην οικονομική και συναισθηματική εξάρτηση των κορών τους από εκείνους, να αποτελεί και αυτή μια δόκιμη χρήση του όρου.¹⁴

Τέτοια παραδείγματα, ωστόσο, σπανίζουν στην πρόσφατη θεωρητική παραγωγή, όπου αφθονούν οι προσπάθειες παρουσίασης του σύγχρονου καπιταλισμού γενικότερα ως πατριαρχίας. Κάτι τέτοιο εγείρει δύο μεγάλα προβλήματα, όπως θα προσπαθήσω να δείξω παρακάτω. Πρώτον, η πατριαρχία εμφανίζεται ως ένα σύστημα κυριαρχίας εντελώς ανεξάρτητο από την οργάνωση των καπιταλιστικών σχέσεων, με αποτέλεσμα οι αναλύσεις να προσχωρούν σε ένα οικουμενικό, διιστορικό σχήμα που μπορεί να διολισθήσει στον βιολογισμό που συζητήθηκε προηγουμένως. Όσες προσπάθειες γίνονται να εδραιωθεί η πατριαρχία ως ένα σύστημα ανδρικής κυριαρχίας εν σχέσει με τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, συνήθως υποκύπτουν στην ακαμψία και τις αξιώσεις για αυτονομία, στην οποία η έννοια ρέπει. Αυτό το πρόβλημα επιμένει ακόμη και στις πρόσφατες, εκλεπτυσμένες διατυπώσεις του υλιστικού φεμινισμού που επιχειρεί να ενσωματώσει μια ψυχαναλυτική προοπτική. Δεύτερον, η έννοια της πατριαρχίας, όπως έχει σήμερα συγκροτηθεί, μαρτυράει μια θεμελιώδη σύγχυση μεταξύ πατριαρχίας ως εξουσίας του πατέρα και πατριαρχίας ως κυριαρχίας των ανδρών επί των γυναικών, μια σύγχυση η οποία είναι ξεκάθαρη στη συζήτηση αυτής της έννοιας. Και τα δύο αυτά προβλήματα φαίνονται στις πρόσφατες προσπάθειες να χρησιμοποιηθεί η έννοια της πατριαρχίας συνδυαστικά με μια μαρξιστική ανάλυση.

Η συλλογή της Zillah Eisenstein, *Capitalist Patriarchy and the Case for Socialist Feminism*, περιλαμβάνει, κάτω από αυτή την επικεφαλίδα, ορισμένες ενδιαφέρουσες εργασίες για τη γυναικεία καταπίεση και τον καπιταλισμό· όμως, εν τέλει, καταλήγει στο δίλημμα του πώς μπορούν να συμφιλιωθούν δύο θεωρητικές προσεγγίσεις με ανταγωνιστικές αξιώσεις. Σύμφωνα με τον ορισμό της ίδιας της Eisenstein, η πατριαρχία προηγείται του καπιταλισμού, στηρίζεται σήμερα «στην εξουσία που ασκεί το αρσενικό δια των ρόλων με βάση το βιολογικό φύλο» και θεσμοθετείται στο πλαίσιο της πυρηνικής οικογένειας. Ωστόσο, δεν είναι σαφές σε ποιο βαθμό η πατριαρχία που ορίζεται με αυτόν τον τρόπο αποτελεί ένα αυτόνομο σύστημα, δεδομένου ότι η Eisenstein εξακολουθεί να αναφέρεται σε αυτή μονάχα ως προς τις λειτουργίες της για το κεφάλαιο. «Ο καπιταλισμός χρησιμοποιεί την πατριαρχία και η πατριαρχία ορίζεται από τις ανάγκες του κεφαλαίου».¹⁵ Μια τέτοια δήλωση δύσκολα συνυπάρχει με τον ισχυρισμό ότι ο καπιταλισμός είναι μια πατριαρχία· και, πράγματι, η Eisenstein συνεχίζει την ανάλυση της για την οικιακή εργασία με εκτεταμένες αναφορές στις λειτουργίες της για το κεφάλαιο. Ο τρόπος που η Eisenstein χρησιμοποιεί την έννοια της πατριαρχίας δεν επιλύει επομένως το πρόβλημα την ανάλυσή της αυτονόμησης της «πατριαρχίας» από τον καπιταλισμό: η ανάλυση αμφιταλαντεύεται μεταξύ του ισχυρισμού περί πατριαρχίας ως ενός συστήματος ανδρικής εξουσίας που στέκει έξω από τον καπιταλισμό, και του επιχειρήματος ότι η οργάνωση των πατριαρχικών σχέσεων είναι λειτουργική για το κεφάλαιο.

¹⁴ *Three Guineas*, Λονδίνο 1938.

¹⁵ «Developing a Theory of Capitalist Patriarchy», στο Z. Eisenstein, επιμ., *Capitalist Patriarchy and the Case for Socialist Feminism*, Νέα Υόρκη 1979, σελ. 28.

H Roisin McDonough και η Rachel Harrison επιχειρούν να χρησιμοποιήσουν με ρητό τρόπο την έννοια της πατριαρχίας σε ένα υλιστικό πλαίσιο. Οι επιμελητές του άρθρου τους γράφουν:

αν και είναι αλήθεια ότι το να πραγματεύεσαι την πατριαρχία απλώς ως έννοια σημαίνει κατά κάποιο τρόπο να θεωρείς την ισχύ της ως δεδομένη, ο στόχος της υιοθέτησής της εν προκειμένω είναι η μετατόπισή της, η μετακίνηση των όρων συζήτησής της από το έδαφος της καθολικοκρατίας και η επανοικειοποίησή της στην κατεύθυνση ενός υλισμού, μιας προσέγγισης της γυναικείας κατάστασης στην ιστορική της ιδιαιτερότητα.

Οι McDonough και Harrison θεωρούν ότι η πατριαρχία χρήζει διπλού ορισμού: πρώτον, ως «του ελέγχου της γυναικείας γονιμότητας και σεξουαλικότητας στη μονογαμική έγγαμη σχέση» και, δεύτερον, ως «της οικονομικής υποταγής των γυναικών μέσω του κατά φύλα καταμερισμού της εργασίας (και της ιδιοκτησίας)». Υποστηρίζουν ότι η πατριαρχική οικογένεια ως τέτοια έχει εξαλειφθεί, αλλά μπορούμε να πούμε ότι η πατριαρχία υπάρχει στο παρόν μέσα από αυτές τις δύο διαδικασίες. Η κεντρική τους θέση είναι ότι η πατριαρχία ως έννοια μπορεί να ιστοριοποιηθεί μέσα από το επιχείρημα ότι στον καπιταλισμό οι πατριαρχικές σχέσεις λαμβάνουν μια μορφή που υπαγορεύεται από τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής: «αν και οι γυναίκες τοποθετούνται ταυτόχρονα σε δύο ξεχωριστές αλλά συνδεδεμένες δομές, εκείνη της τάξης και εκείνη της πατριαρχίας, είναι η ταξική τους θέση εκείνη που οριοθετεί τις συνθήκες των πατριαρχικών μορφών, στις οποίες θα υποταχθούν».¹⁶ Στην πράξη, αυτή η διατύπωση μπορεί να αναχθεί στο επιχείρημα ότι η γυναικεία καταπίεση στον καπιταλισμό παρουσιάζει διαφορετικού τύπου αντιφάσεις για τις γυναίκες, ανάλογα με την κοινωνική τους τάξη. Η κοινωνική τάξη ορίζεται με ασάφεια σε αυτή την ανάλυση, η οποία δεν στηρίζεται ούτε σε μια μαρξιστική ούτε σε μια κοινωνιολογική θεμελίωση, και αυτό γιατί οι συγγραφείς υποστηρίζουν ότι: «μια γυναίκα καταλαμβάνει την ταξική θέση του συζύγου της, αλλά όχι την αντίστοιχη σχέση με τα μέσα παραγωγής». Δεν μου είναι σαφές τι είναι αυτό που ισχυρίζονται εδώ για την έννοια της πατριαρχίας. Διότι, εάν οι πατριαρχικές σχέσεις επέχουν θέση ταξικών σχέσεων στον καπιταλισμό, τότε οι συγγραφείς, όσο κεντρική θέση κι αν αναγνωρίζουν στο γεγονός πως οι πατριαρχικές σχέσεις συνίστανται στην υποταγή της γυναίκας, δεν επιλύουν το ζήτημα της αποτελεσματικότητας της πατριαρχίας ως προσδιοριστικού παράγοντα της γυναικείας καταπίεσης στον καπιταλισμό.

Το άρθρο της Annette Kuhn από τον ίδιο τόμο, «Structures of Patriarchy and Capital in the Family», αποτελεί μια φιλόδοξη προσπάθεια να επιλυθούν ορισμένα από τα εν λόγω προβλήματα. Η Kuhn ορθώς υποστηρίζει ότι πολλές αναλύσεις της γυναικείας καταπίεσης ορίζουν την οικογένεια ως τον κρίσιμο τόπο καταπίεσης και, παρόλα αυτά, την ανάγουν σε μια οντότητα που η ίδια παράγεται μέσω της ενεργοποίησης δυνάμεων, των οποίων οι πραγματικές λειτουργίες βρίσκονται αλλού. Αποδίδει αυτή την τάση στον λειτουργισμό που χαρακτηρίζει τόσο τις κοινωνιολογικές όσο και τις μαρξιστικές θεωρήσεις της οικογένειας. Τέτοιες αναλύσεις, ενώ αξιώνουν έναν κρίσιμο ρόλο για την οικογένεια,

¹⁶ «Patriarchy and Relations of Production», στο *Feminism and Materialism*, σελ.11, 40, 36.

στην πράξη «την υποβιβάζουν, παραδόξως, στο καθεστώς αυτού που θα μπορούσε να ονομαστεί κενό σημαίνον». Το πρόγραμμα της Kuhn επιδιώκει να καταδείξει ακριβώς το αντίστροφο, δηλαδή ότι οι ψυχικοί και οι οικονομικοί μηχανισμοί της οικογένειας είναι αυτόνομοι (ή τουλάχιστον σχετικώς αυτόνομοι) από τις καπιταλιστικές σχέσεις. Υποστηρίζει ότι η πατριαρχία συνενώνει τις ψυχικές και ιδιοκτησιακές σχέσεις και, μέσω αυτής της ένωσης, η οικογένεια αποκτά την αυτόνομη αποτελεσματικότητά της. Στη συνέχεια, η Kuhn προχωράει σε μια ανάλυση των ψυχικών σχέσεων της οικογένειας, η οποία εμπνέεται από την ψυχαναλυτική θεωρία, καθώς και σε μια εξήγηση των σχέσεων ιδιοκτησίας στην οικογένεια, παρόμοια με εκείνη της Delphy. Υποστηρίζει ότι: «η οικογένεια μπορεί να οριστεί ακριβώς ως μια σχέση ιδιοκτησίας μεταξύ των συζύγων και εκείνων των εν τοις πράγμασι ιδιοκτησιακών σχέσεων» και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι «η οικογένεια που ορίζεται με αυτόν τον τρόπο παρέχει τους όρους για τις ψυχικές σχέσεις, για την παραγωγή έμφυλων και ταξικών υποκειμένων για τις αναπαραστάσεις των σχέσεων πατριαρχίας και κεφαλαίου, δηλαδή για τη συγκρότηση των υποκειμένων στην ιδεολογία».

Ωστόσο, υπάρχει μια θεμελιώδης δυσκολία στην προσπάθεια της Kuhn να συγκεράσει μια ψυχαναλυτική εξήγηση για την κατασκευή του έμφυλου υποκειμένου με μια εξήγηση της οικογένειας ως ενός συμβολαίου εργασίας μεταξύ συζύγων. Αυτή η δυσκολία έγκειται σε μια σύγχυση ως προς το εάν η πατριαρχία αφορά στην κυριαρχία των ανδρών επί των γυναικών ή στην εξουσία του ίδιου του πατέρα. Η Delphy υποστηρίζει ευθέως ότι η εκμετάλλευση της εργασίας των γυναικών συζύγων από τους άνδρες τους είναι εκείνη που συνιστά την πατριαρχία, και πράγματι αντιτάσσεται στην ψυχαναλυτική θέση σύμφωνα με την οποία η καταπίεση των γυναικών εδράζεται στην εξουσία του πατέρα. Η Kuhn, από κοινού με άλλες συγγραφείς που χρησιμοποιούν την έννοια της πατριαρχίας, αποφεύγουν αυτό το κεντρικό πρόβλημα ορισμού, όπως δείχνει και το ακόλουθο απόσπασμα:

η πατριαρχία – η κυριαρχία του πατέρα – είναι μια δομή, η οποία εγγράφεται σε συγκεκριμένες εκφράσεις του κατά φύλο διαχωρισμού της εργασίας, μέσω του οποίου η ιδιοκτησία, τα μέσα παραγωγής ανταλλακτικών αξιών γίνονται αντικείμενο ιδιοποίησης από τους άνδρες, και μέσω του οποίου αυτή η ιδιοκτησιακή σχέση διαποτίζει τις σχέσεις του νοικοκυριού και της οικογένειας με τέτοιο τρόπο ώστε ο άνδρας να μπορεί να ιδιοποιηθεί την εργασία και το πραγματικό πρόσωπο της γυναίκας.¹⁷

Αυτή η ασάφεια ως προς την σημασία της έννοιας της πατριαρχίας είναι σημαντική. Παρότι η έννοια μπορεί κάλλιστα να περιγράψει μορφές κοινωνικής οργάνωσης, στις οποίες η οικονομική και κοινωνική εξουσία ανήκει στον ίδιο τον πατέρα, δεν αποτελεί αναγκαστικά μια χρήσιμη έννοια στην εξέταση της καταπίεσης των γυναικών στις καπιταλιστικές κοινωνίες· και οι δυσκολίες που υπάρχουν στο μαρξιστικό φεμινιστικό έργο για την πατριαρχία και τον καπιταλισμό αποτυπώνουν αυτό το σημείο. Η χρήση της έννοιας χαρακτηρίζεται από μια μεγαλύτερη συνέπεια στα ψυχαναλυτικά κείμενα, παρόλο που η αξίωση της εν λόγω οπτικής ως εξήγησης της γυναικείας καταπίεσης είναι

¹⁷ «Structures of Patriarchy and Capital in the Family», στο *Feminism and Materialism*, σελ. 45, 65.

προβληματική και θα συζητηθεί στο Κεφάλαιο 2. Σε ορισμένα πλαίσια, η αναφορά στην πατριαρχική ιδεολογία για να περιγραφούν συγκεκριμένες πτυχές των σχέσεων ανδρών-γυναικών στον καπιταλισμό φαίνεται αποδεκτή· αλλά ως ουσιαστικό ο όρος «πατριαρχία» δημιουργεί ανυπέρβλητες δυσκολίες σε μια ανάλυση, η οποία επιχειρεί να συσχετίσει τη γυναικεία καταπίεση με τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής. Διαφορετικού τύπου προβλήματα παρουσιάζονται μάλλον με την έννοια της «αναπαραγωγής», στην οποία θα στραφώ τώρα.

Αναπαραγωγή

Η έννοια της «αναπαραγωγής» έχει χρησιμοποιηθεί τα τελευταία χρόνια ως ένας κρίσιμος μηχανισμός για τη συσχέτιση της γυναικείας καταπίεσης με την οργάνωση της παραγωγής σε διαφορετικές κοινωνίες. Υπάρχουν, ωστόσο, μια σειρά από σοβαρά προβλήματα που συνδέονται με τη χρήση της, ιδίως η δυσκολία – όπως με την έννοια της πατριαρχίας – να επιτευχθεί μια κάποια συμφωνία σχετικά με τον ορισμό και το αντικείμενό της. Το σημείο εκκίνησης αυτών των αναλύσεων παρουσιάζει από μόνο του μια δυσκολία, η οποία έγκειται στο γεγονός ότι εκείνο που προτείνεται μοιάζει μερικές φορές με μια μάλλον χονδροειδή αντιπαραβολή και συγχώνευση δύο πολύ διαφορετικών διαδικασιών – της βιολογικής αναπαραγωγής του είδους και της ανάγκης κάθε κοινωνικού σχηματισμού να αναπαράγει τις δικές του συνθήκες παραγωγής.

Το «Ideology and Ideological State Apparatuses»¹⁸ του Louis Althusser έδωσε ισχυρή ώθηση στο ενδιαφέρον για την κοινωνική αναπαραγωγή. Στην αρχική σελίδα αυτού του δοκιμίου, ο Althusser επιστράτη την προσοχή στην επιστολή του Μαρξ προς τον Kugelmann το 1868, όπου σημειώνεται ότι: «κάθε παιδί ξέρει ότι ένας κοινωνικός σχηματισμός που δεν αναπαράγει τις συνθήκες παραγωγής την ίδια στιγμή που παράγει, δεν θα άντεχε ούτε έναν χρόνο». Το εν λόγω απόσπασμα, σε συνδυασμό με τη διατύπωση του Ένγκελς στο *The Origin of the Family*, ότι:

το καθοριστικό στοιχείο στην ιστορία είναι, σε τελική ανάλυση, η παραγωγή και η αναπαραγωγή της άμεσης ζωής. Αυτή όμως, με τη σειρά της, έχει διπλό χαρακτήρα. Από τη μια μεριά, η παραγωγή των μέσων διαβίωσης, των μέσων για την τροφή, την ένδυση και τη στέγαση, και των εργαλείων που απαιτούνται για αυτά. Από την άλλη μεριά, η παραγωγή των ιδίων των ανθρώπων, η αναπαραγωγή του είδους¹⁹

οδήγησε στην εξέταση του βαθμού κατά τον οποίο οι γυναίκες μπορεί να κατέχουν έναν συγκεκριμένο ρόλο στην αναπαραγωγή των παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων.

Υπάρχει σαφώς ένα πρόβλημα στο επιχείρημα που υποστηρίζει ότι ο ρόλος των γυναικών στη βιολογική αναπαραγωγή εγγυάται και τη σημασία τους στην κοινωνική αναπαραγωγή. Οι Hindess και Hirst αντέτειναν ότι τούτο περιστρέφεται γύρω από «ένα εντυπωσιακό παιχνίδι με τη λέξη «αναπαραγωγή»· και ο Mark Cousins επανέλαβε αυτή την κατηγορία:

¹⁸ Louis Althusser, *Lenin and Philosophy and Other Essays*, Λονδίνο 1971.

¹⁹ Frederick Engels, *The Origin of the Family, Private Property and the State*, Νέα Υόρκη 1972, σελ. 26.

«το επιχείρημα, σύμφωνα με το οποίο μια θεωρία αναπαραγωγής οφείλει να περιλαμβάνει τον τοκετό, βασίζεται απλώς σε ένα λογοπαίγνιο».²⁰ Αυτή η κριτική είναι πειστική όταν εφαρμόζεται στις αναμφίβολα πρόχειρες χρήσεις της εν λόγω έννοιας, οι οποίες συναντώνται σε ορισμένες εργασίες· φαίνεται όμως πως ξεπεράστηκε με την προσπάθεια των Edholm, Harris και Young να αποσαφηνίσουν και να διακρίνουν τα διαφορετικά επίπεδα ανάλυσης, στα οποία μπορεί να χρησιμοποιηθεί η έννοια της αναπαραγωγής.²¹

Οι εν λόγω συγγραφείς εισηγούνται τρεις διακριτές σημασίες της έννοιας – την κοινωνική αναπαραγωγή, την αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης και την ανθρώπινη ή βιολογική αναπαραγωγή. Παρότι αυτή η διάκριση είναι αναμφισβήτητη χρήσιμη – και θα υποστηρίζα μάλιστα και την υιοθέτησή της – δεν δίνει λύση στα υπόλοιπα θεωρητικά προβλήματα. Αυτά αφορούν, πρώτα απ' όλα, τον κίνδυνο του λειτουργισμού, στον οποίο υποπίπτουν συχνά (αν και όχι αναγκαστικά) τέτοιες αναλύσεις – αλλά με αυτό το πρόβλημα θα ασχοληθώ παρακάτω. Δεύτερον, παραμένει το ερώτημα κατά πόσο μια τέτοια ανάλυση μπορεί να διερευνήσει επαρκώς τη σχέση μεταξύ αναπαραγωγής (υπό τις τρεις έννοιες) και παραγωγής. Το πρόβλημα αυτό αποκτά μεγαλύτερη οξύτητα όταν υποστηρίζεται ότι οι σχέσεις αναπαραγωγής (οι οποίες προφανώς αναφέρονται στη βιολογική αναπαραγωγή) μπορεί να περιγραφούν ως πατριαρχικές και να θεωρηθούν ότι υπάρχουν έξω από τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής.

Τα εν λόγω προβλήματα μπορεί να κατανοηθούν πολύ καλύτερα, αν ρίξουμε μια γρήγορη ματιά σε ορισμένες απόπειρες χρήσης της έννοιας της «αναπαραγωγής» στο πλαίσιο μιας εξήγησης για τη γυναικεία καταπίεση. Η παραδοσιακή έμφαση του μαρξισμού στο συμβόλαιο εκμετάλλευσης της μισθωτής εργασίας που βρίσκεται στην καρδιά των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων, καθώς και η αντίστοιχη πολιτική του έμφαση στην πάλη στο σημείο παραγωγής έχουν αμφισβητηθεί από μια σειρά εργασιών, οι οποίες εξετάζουν τη σημασία της οικιακής εργασίας ως μιας μορφής εργασίας που δεν διέπεται από αυτές τις σχέσεις. Ο Wally Seccombe, ένας από τους πρώτους που συνέβαλαν στη διαμάχη που έγινε γνωστή ως «η διαμάχη για την οικιακή εργασία», υποστηρίζει ότι η απλήρωτη εργασία των γυναικών στο σπίτι εξυπηρετεί την αναπαραγωγή τόσο παραγωγικών δυνάμεων όσο και των παραγωγικών σχέσεων: σε ένα οικονομικό επίπεδο, η εργασία της νοικοκυράς αναπαράγει την εργασιακή δύναμη του εργάτη σε καθημερινή και γενεαλογική βάση, ενώ σε ένα ιδεολογικό επίπεδο, αναπαράγει τις σχέσεις κυριαρχίας και υποταγής που είναι απαραίτητες στην καπιταλιστική παραγωγή.²²

Ένα από τα βασικά προβλήματα αυτού του επιχειρήματος, όπως πολύ γρήγορα θα επισήμαιναν οι κριτικές, είναι ότι υποτιμάει τον βαθμό κατά τον οποίο η «νοικοκυρά» είναι συχνά παράλληλα και μισθωτή εργάτρια, και ως εκ τούτου παραβλέπει τις αντιφάσεις

²⁰ Barry Hindess και Paul Hirst, «Mode of Production and Social Formation in PCMP: a Reply to John Taylor», *Critique of Anthropology*, vo.8, 1977· Mark Cousins, «Material Arguments and Feminism».

²¹ Felicity Edholm, Olivia Hams και Kate Young, «Conceptualizing Women», στο *Critique of Anthropology*, vo. 9/10, 1977.

²² Wally Seccombe, «The Housewife and her Labour under Capitalism», *New Left Review*, vo.83, 1974.

ανάμεσα σε αυτές τις δύο σφαίρες εργασίας.²³ Επιπλέον, παρόλο που ο ίδιος ο Seccombe δεν διατύπωσε το πρόβλημα με υπερβολικά αναγωγιστικούς όρους, το είδος της ανάλυσης που εισηγήθηκε στην εργασία του, άνοιξε τον δρόμο σε μια μηχανιστική εξήγηση των «λειτουργιών» της γυναικείας οικιακής καταπίεσης «για το κεφάλαιο».

Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί η συζήτηση της Olivia Adamson και των συν-συγγραφέων της, οι οποίες επεκτείνουν το επιχείρημα μέχρι το σημείο όπου η γυναικεία καταπίεση να θεωρείται ότι είναι όχι μόνο λειτουργική για τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής αλλά και ότι δημιουργείται από αυτές. Προχωρώντας σε μια διάκριση μεταξύ του ρόλου των γυναικών στις προκαπιταλιστικές κοινωνίες, όπου η εργασία τους ήταν αναπόσπαστο, άμεσο μέρος της κοινωνικής παραγωγής, και του καπιταλισμού, εντός του οποίου η εργασία τους στο σπίτι ιδιωτικοποιείται και τίθεται εκτός κοινωνικής παραγωγής, υποστηρίζουν ότι: «η πάλη ενάντια στο κεφάλαιο είναι η πάλη ενάντια στην οικιακή εργασία και η πάλη ενάντια στην οικιακή εργασία είναι η πάλη ενάντια στο κεφάλαιο». Δηλώνοντας ότι «η καταπίεση των γυναικών δεν πηγάζει από την οικογενειακή ζωή αυτή καθαυτή, αλλά από την ίδια την καπιταλιστική οργάνωση», καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι ένα πολιτικά αυτόνομο γυναικείο κίνημα είναι σύμπτωμα του μικροαστικού ρεφορμισμού και εκφράζουν τη λύπη τους για το γεγονός ότι «η ριζοσπαστική αριστερά έχει εγκαταλείψει την ηγεσία αυτού του κινήματος στις φεμινίστριες». Αυτή η προσπάθεια να καταδειχθεί μια μαρξιστική οπτική της γυναικείας καταπίεσης, απλώς συγχέει τον κατά φύλα καταμερισμό εργασίας με τις απαιτήσεις του κεφαλαίου στα διαφορετικά στάδια της καπιταλιστικής συσσώρευσης. Οι συγγραφείς αντικρούουν κατηγορηματικά οποιοδήποτε επιχείρημα υποστηρίζει ότι ο κατά φύλα καταμερισμός της εργασίας προηγείται του καπιταλισμού, ενώ δεν συζητάνε το πρόβλημα της καταπίεσης των γυναικών σε κοινωνίες που έχουν βιώσει σοσιαλιστικές επαναστάσεις. Το επιχείρημά τους βασίζεται στην απλήρωτη οικιακή εργασία και την επισφαλή, χαμηλόμισθη εργασία ως των δίδυμων μηχανισμών, μέσω των οποίων ο καπιταλισμός εκμεταλλεύεται όχι μόνο τις γυναίκες αλλά ολόκληρη την εργατική τάξη. Η ισχυρισμός τους ότι τα συμφέροντα των γυναικών είναι ταυτόσημα με εκείνα της εργατικής τάξης στηρίζεται στο επιχείρημα ότι οι χαμηλοί μισθοί και η αναλωσιμότητα των γυναικών μισθωτών εργαζομένων επιτρέπουν στο κεφάλαιο να «μειώνει τους μισθούς κάτω από την αξία της εργασιακής δύναμης».²⁴

Σε αυτή την ανάλυση, μας παρουσιάζονται με έναν εξαιρετικά κρυστάλλινο τρόπο τα προβλήματα μιας αναγωγιστικής μαρξιστικής προσέγγισης της γυναικείας καταπίεσης. Με μια επιείκεια, θα πρέπει να την κατανοήσουμε στο πλαίσιο της ιστορίας της μαρξιστικής σκέψης, στην οποία τα ερωτήματα για τις έμφυλες σχέσεις και την ανδρική κυριαρχία υπήρξαν για καιρό αγνοημένα και περιθωριοποιημένα. Ο αναγωγισμός και ο λειτουργισμός είναι δυσκολίες που θα επανέλθουν σε πολλές αναλύσεις, και γι' αυτό αξίζει να εξετάσουμε τις γενικές ενστάσεις που εκφράζονται απέναντι σε τέτοιου είδους διατυπώσεις. Ο λειτουργισμός, όποτε εμφανίζεται σε μαρξιστικές ή άλλες εξηγήσεις, ενέχει διάφορους

²³ Βλ. Margaret Coulson, Branka Magas και Hilary Wainwright, «Women and the Class Struggle», *New Left Review*, vo.89, 1975.

²⁴ Olivia Adamson, Carol Brown, Judith Harrison και Judy Price, «Women's Oppression Under Capitalism», *Revolutionary Communist*, vo.5, 1976, σελ. 12, 42, 32.

κινδύνους. Πέρα από τη γενική δυσκολία να εξακριβωθεί η «λειτουργία» που καταλογίζεται σε μια συγκεκριμένη κοινωνική διαδικασία, υπάρχει η τάση να εικάζεται ότι κάθε τέτοια λειτουργία, εφόσον καθοριστεί, μπορεί να εξηγήσει την ίδια την ύπαρξη αυτής της διαδικασίας. Αυτό είναι το λάθος της τελεολογίας – η άποψη ότι η εξήγηση ενός αντικειμένου βρίσκεται στην αναζήτηση του αρχικού «σκοπού» του. Αποκλείει την πιθανότητα να μην υπάρχει κανένας σκοπός ή καμία λειτουργία που να σχετίζεται με την κατανόησή μας και αποκλείει επίσης και την πιθανότητα η λειτουργία που έχει τώρα ένα αντικείμενο, να είναι διαφορετική από αυτή που μπορεί να είχε προηγουμένως. Ως εκ τούτου, μια λειτουργιστική προσέγγιση αντιστρατεύεται αναγκαστικά μια ιστορική εξήγηση των κοινωνικών δομών και διαδικασιών. Και το πιο σημαντικό, από μια μαρξιστική σκοπιά, είναι ότι ο κίνδυνος των λειτουργιστικών προσεγγίσεων βρίσκεται στην υπερτόνιση της ομαλής, συνωμοτικής στη χειρότερη, αναπαραγωγής της κυριαρχίας και της υποταγής, καθώς επίσης και στην αποτυχία τους να αναγνωρίσουν τις συγκεκριμένες ιστορικές συγκρούσεις και αντιφάσεις που χαρακτηρίζουν τον σχηματισμό και την ανάπτυξη των κοινωνικών σχέσεων. Θεωρώντας, όπως συνηθίζουν να κάνουν υπό τη μαρξιστική περιβολή τους, την εκμετάλλευση μιας ομάδας από μια άλλη ως την εξέλιξη ενός αναπόφευκτου σχεδίου, οι λειτουργιστές/τριες τείνουν να αγνοούν τους ιστορικούς αγώνες που οδήγησαν, κατ' αρχάς, στις δικές τους αναλύσεις.

Όλα αυτά αποτελούν σαφώς σοβαρά προβλήματα, αλλά δεν πρέπει, κατά την άποψή μου, να οδηγήσουν στο συμπέρασμα ότι κάθε διατύπωση που τίθεται με όρους λειτουργίας είναι αναγκαστικά λανθασμένη. Όπως θα προσπαθήσω να δείξω αργότερα, είναι πολύ πιο χρήσιμο ορισμένες διαδικασίες να κατανοηθούν υπό αυτούς τους όρους εάν τις τοποθετήσουμε στο ιστορικό τους πλαίσιο. Ο αναγωγισμός, εντούτοις, έχει αποτελέσει ένα θεμελιώδες πρόβλημα στη μαρξιστική ανάλυση της γυναικείας καταπίεσης. Το πρόβλημα αυτό συνίσταται στο επιχείρημα που υποστηρίζει ότι οποιοδήποτε φαινόμενο μπορεί να εμφανιστεί υπό ένα σύνολο συνθηκών, αλλά να είναι εξηγήσιμο πραγματικά μόνο στο πλαίσιο ενός άλλου συνόλου συνθηκών. Το πρόβλημα με το επιχείρημα ότι «η καταπίεση των γυναικών είναι λειτουργική για το κεφάλαιο» δεν είναι τόσο ο λειτουργισμός όσο ο αναγωγισμός – στην προκειμένη περίπτωση διότι οι έμφυλες σχέσεις ανάγονται σε ένα αποτέλεσμα της λειτουργίας του κεφαλαίου. Αυτή η αναγωγή απαντάται ίσως συχνότερα σε εκείνο το είδος της ανάλυσης που είναι γνωστό ως οικονομισμός, κατά τον οποίο ιδεολογικού τύπου φαινόμενα ανάγονται στους υποτιθέμενους οικονομικούς προσδιοριστικούς τους παράγοντες. Στην περίπτωση της γυναικείας καταπίεσης, αυτή η αναγωγή είναι ιδιαίτερα έντονη. Δεν γίνεται σαφές για ποιο λόγο θα πρέπει να υπάρχει οποιαδήποτε σχέση μεταξύ συγκεκριμένων μορφών ανδρικής κυριαρχίας και συμφερόντων του κεφαλαίου, για παράδειγμα· ή τουλάχιστον κάτι τέτοιο δεν μπορεί να θεωρηθεί ως αυτονόητο σε οποιαδήποτε υπάρχουσα μαρξιστική ανάλυση. Επιπλέον, η ύπαρξη διαφορετικών μορφών συγκρίσιμων περιπτώσεων ανδρικής κυριαρχίας σε άλλους τρόπους παραγωγής και σε άλλες περιόδους της ιστορίας, καθιστά απίθανη μια τέτοια αναγωγή. Συνεπώς, όταν προβάλλεται οποιοδήποτε επιχείρημα προς αυτήν την κατεύθυνση, οφείλουμε να είμαστε ιδιαίτερα σαφείς ως προς τους λόγους για τους οποίους γίνεται μια τέτοια αναγωγή· και αυτοί, μέχρι στιγμής, παραμένουν μη πειστικοί. Συχνότερα, μάλιστα, η αναγωγή προϋποτίθεται ή αξιώνεται, αντί να επεξηγείται ή να αιτιολογείται.

Αν και το εν λόγω πρόβλημα αναγωγισμού έχει αποτελέσει χαρακτηριστικό αυτού που νομίμως θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ως «χυδαία» μαρξιστική εξήγηση της γυναικείας καταπίεσης, παραμένει ακόμα, ενδεχομένως, ένας ελλοχεύων κίνδυνος στις πιο συνειδητές φεμινιστικές προσπάθειες να χρησιμοποιηθεί η αναπαραγωγή ως αναλυτικό εργαλείο στο πλαίσιο μιας εξήγησης για τη θέση της γυναίκας. Το έργο της Veronica Beechey πάνω στη γυναικεία μισθωτή εργασία αντιπροσωπεύει μια αποφασιστική ρήξη με προηγούμενες μαρξιστικές διατυπώσεις και αποτελεί μια εντυπωσιακή και επιδραστική προσπάθεια ερμηνείας του προβλήματος υπό διακριτά φεμινιστικούς όρους. Διότι, ενώ τοποθετείται με σθένος υπέρ μιας ανάλυσης της γυναικείας μισθωτής εργασίας με βάση τα πλεονεκτήματα που έχει για το κεφάλαιο μια τέτοια φθηνή και ευέλικτη πηγή εργασιακής δύναμης, τονίζει ότι μια τέτοια ανάλυση θα είχε ισχύ μόνο στην περίπτωση που προϋποθέτουμε μια συγκεκριμένη μορφή οικογένειας: «η ύπαρξη του κατά φύλα καταμερισμού της εργασίας που αναθέτει στις γυναίκες την οικογένεια, και της πατριαρχικής ιδεολογίας που ενσωματώνεται σε αυτόν, θα πρέπει να προϋποτίθεται ώστε η γυναικεία εργασία να μπορεί αποτελεί πλεονέκτημα για το κεφάλαιο».²⁵ Αν και η Beechey δεν προσδιορίζει τον «πατριαρχικό» χαρακτήρα του κατά φύλα καταμερισμού της εργασίας, είναι σαφές ότι η θέση της διατηρεί μια σημαντική απόσταση από εκείνες τις διατυπώσεις του μαρξισμού που συγχέουν την καταπίεση των γυναικών με τις ανάγκες του κεφαλαίου.

Η Beechey επικρίνει ορθώς τον Marx για την άκριτη σύνδεση που κάνει μεταξύ της απασχόλησης των γυναικών (και των παιδιών) και της ανάπτυξης της εκμηχανισμένης παραγωγής, η οποία απαιτεί λιγότερη μυϊκή δύναμη από τους/τις εργάτες/ριες της. Επικαλούμενη το γεγονός ότι οι γυναίκες σε ορισμένες κοινωνίες αναλαμβάνουν παραδοσιακά βαριά σωματική εργασία, επισημαίνει τις «φυσιοκρατικές» παραδοχές που διέπουν το επιχείρημα του Μαρξ. Το δικό της επιχείρημα έχει διάφορα σημαντικά σημεία. Η γυναικεία μισθωτή εργασία είναι επωφελής για το κεφάλαιο επειδή είναι πολύ φθηνή. Οι μισθοί των γυναικών απεικονίζουν μια κατάσταση όπου οι γυναίκες αμείβονται σε ένα ποσοστό χαμηλότερο από την αξία της εργασιακής δύναμης ή/και η αξία της γυναικείας εργασιακής δύναμης είναι χαμηλότερη από αυτή των ανδρών. Είναι προφανές ότι κάτι τέτοιο είναι επωφελές για το κεφάλαιο, καθώς μειώνει συνολικά τα επίπεδα των μισθών. Η Beechey τονίζει ότι η ύπαρξη της οικογένειας θα πρέπει να προϋποτίθεται για να μπορούν οι γυναίκες να παρέχουν αυτά τα πλεονεκτήματα στο κεφάλαιο· και συνεχίζει υποστηρίζοντας ότι η θέση των παντρεμένων γυναικών εργαζομένων είναι ανάλογη με αυτή των ημι-προλεταριοποιημένων ή μεταναστών εργαζομένων.

Το εν λόγω επιχείρημα βασίζεται στην ιδέα ότι ο μισθός που καταβάλλεται σε γυναίκες και μετανάστες εργαζομένους δεν καλύπτει το κόστος της αναπαραγωγής τους. Στην περίπτωση των μεταναστών εργαζομένων, η θέση έχει διατυπωθεί με σαφήνεια από τους Berger και Mohr²⁶, οι οποίοι εφιστούν την προσοχή στο γεγονός ότι η φτωχότερη αγροτική κοινωνία είναι εκείνη που πληρώνει για την παραγωγή και την αναπαραγωγή των

²⁵ Veronica Beechey, «Women and Production: a Critical Analysis of Some Sociological Theories of Women's Work», στο *Feminism and Materialism*, και «Some Notes on Female Wage Labour in the Capitalist Mode of Production», *Capital and Class*, vo.3, 1977.

²⁶ John Berger και Jean Mohr, *A Seventh Man*, Harmondsworth 1975.

εργαζομένων μέχρι την ηλικία, ας πούμε, των δεκαοκτώ ετών, και έπειτα γίνεται και πάλι υπεύθυνη για τη συντήρησή τους στην περίπτωση που επιστρέψουν στην οικονομία συντήρησης λόγω ασθένειας ή απόλυσης. Στην περίπτωση της παντρεμένης γυναίκας εργαζόμενης, δεδομένων των ρυθμίσεων του συστήματος Εθνικής και Κοινωνικής Ασφάλισης βάσει των οποίων θεωρείται εξαρτώμενη από τον σύζυγό της, το κόστος αναπαραγωγής της καλύπτεται σε περιόδους ανεργίας από τον μισθό του συζύγου της. Ως εκ τούτου, ο ατομικός καπιταλιστής που απασχολεί μια παντρεμένη γυναίκα, εκμεταλλευόμενος την παραδοχή ότι μια τέτοια εργασία είναι δευτερεύουσα σε σχέση με τον κύριο ρόλο της ως συζύγου και μητέρας, μπορεί να την πληρώνει με μισθούς τόσο χαμηλούς που να μην καλύπτουν καν το καθημερινό κόστος της αναπαραγωγής της ως εργαζόμενης. Οι γυναίκες, λόγω της ύπαρξης μιας οικογενειακής δομής και ιδεολογίας που τις καθιστά οικονομικά εξαρτημένες από τους συζύγους τους (ή τους συμβίους τους), μπορούν να αμείβονται με μισθούς χαμηλότερους από την αξία της εργασιακής δύναμης.

Το επιχείρημα της Beechey αποτελεί μια ενδιαφέρουσα και γόνιμη εξέλιξη στην προσπάθεια να θεωρητικοποιηθεί η γυναικεία εργασία στην καπιταλιστική παραγωγή, ενώ είναι εποικοδομητική η επιμονή της στη σύνδεση των γυναικών ως μισθωτών εργαζομένων με την ιστορία και την ιδεολογία της οικογένειας. Υπάρχουν, ωστόσο, κρίσιμα ζητήματα που παραμένουν ανεπίλυτα σε αυτήν την ανάλυση, και αφορούν σε προβλήματα που συνεπάγεται η έννοια της αναπαραγωγής. Πρώτον, δεν μου είναι σαφές γιατί θα πρέπει να είναι προς το γενικό συμφέρον του κεφαλαίου να πληρώνονται οι γυναίκες με μισθούς που να απαιτούν την καταβολή ενός μεγαλύτερου μισθού στους συζύγους τους ώστε να είναι σε θέση να τις συντηρήσουν. Αν και μπορεί να είναι προς το συμφέρον του μεμονωμένου κεφαλαίου να απασχολεί γυναίκες με αυτόν τον τρόπο, είναι η ίδια η καπιταλιστική τάξη στο σύνολό της που τελικά υποστηρίζει αυτή τη διευθέτηση. Αυτό το σημείο επισημαίνει μια σημαντική διαφορά ανάμεσα στις περιπτώσεις των μεταναστών εργαζομένων και των παντρεμένων γυναικών εργαζομένων. Διότι, παρόλο που το μητροπολιτικό κεφάλαιο επωφελείται σαφώς από την προσωρινή εργασία των μεταναστών εργαζομένων από τις περιφερειακές αγροτικές οικονομίες, τα πλεονεκτήματα δεν είναι τόσο ξεκάθαρα όταν το κόστος της γυναικείας αναπαραγωγής το επωμίζεται το κεφάλαιο και το κράτος (και δεν μπορεί να καλυφθεί εκτός της οικονομίας συνολικά). Ούτε είναι σαφές γιατί ακριβώς θα πρέπει οι γυναίκες να καταλαμβάνουν αυτή τη μειονεκτική θέση ως μισθωτό εργατικό δυναμικό. Όπως και στην περίπτωση των χαμηλόμισθων μαύρων και μεταναστών εργαζομένων, η κατανόηση των μηχανισμών εκμετάλλευσης δεν αποτελεί αναγκαστικά εξήγηση του γιατί θα πρέπει αυτή η συγκεκριμένη κατηγορία εργαζομένων να υφίσταται εκμετάλλευση με αυτόν τον τρόπο. Κάτι τέτοιο θα απαιτούσε σίγουρα μια πολύ πιο ενδελεχή ανάλυση του βαθμού στον οποίο τα συμφέροντα των γυναικών εργαζομένων υποτάχθηκαν σε εκείνα της οργανωμένης ανδρικής εργατικής τάξης, και ηττήθηκαν από αυτά, ιδιαίτερα κατά τους κρίσιμους αγώνες για τους μισθούς τον δέκατο ένατο αιώνα.²⁷

²⁷ Βλ. Michèle Barrett και Mary Macintosh, «The 'Family Wage': Some Problems for Socialists and Feminists», *Capital and Class*, vo.11, 1980.

Η ανάλυση της έννοιας της αναπαραγωγής έχει εντοπίσει ορισμένους κινδύνους στις μαρξιστικές φεμινιστικές αναλύσεις που τη χρησιμοποιούν. Τείνει να συγχέει τον ρόλο των γυναικών στη βιολογική αναπαραγωγή του είδους με το ιστορικά συγκεκριμένο ερώτημα του ρόλου τους στη διασφάλιση της αναπαραγωγής της ανδρικής εργασιακής δύναμης και στη διατήρηση των σχέσεων κυριαρχίας και υποτέλειας της καπιταλιστικής παραγωγής. Επιπλέον, δεν έχει ακόμη εξηγήσει επαρκώς το πώς και γιατί συμβαίνει οι γυναίκες να είναι εκείνες που θα πρέπει να αναλάβουν έναν οποιοδήποτε ειδικό ρόλο σε αυτές τις δύο τελευταίες διαδικασίες αναπαραγωγής.

Ένας τρόπος με τον οποίο θα μπορούσαν να αποφευχθούν τα εν λόγω προβλήματα, είναι να εισάγουμε στην ανάλυση της κοινωνικής αναπαραγωγής τη συζήτηση για τις έμφυλες σχέσεις, ακόμη και για την πατριαρχία. Η Maureen Mackintosh, σε μια αξιολόγηση του βιβλίου του Claude Meillassoux, *Femmes, Greniers et Capitaux*, υποστηρίζει ότι ο Meillassoux, στην ανάλυσή του για τη χρήση μιας οικιακής παραγωγής προ-καπιταλιστικού τύπου στον καπιταλισμό, αποτυγχάνει να εξετάσει το κατά πόσο οι σχέσεις αναπαραγωγής είναι στην πραγματικότητα «πατριαρχικές». Δηλώνει αρκετά ξεκάθαρα ότι «η χαρακτηριστική σχέση της ανθρώπινης αναπαραγωγής είναι η πατριαρχία, δηλαδή ο έλεγχος των γυναικών, ιδιαίτερα της σεξουαλικότητας και της γονιμότητάς τους, από τους άνδρες».²⁸ Η Mackintosh εναντιώνεται ορθώς στην αναγωγή της μάχης για την ανθρώπινη αναπαραγωγή σε μια ανάλυση κοινωνικής παραγωγής και αναπαραγωγής. Αλλά αν η εν λόγω αναγωγή είναι πρόβλημα, τότε το ίδιο ισχύει και για τον διαχωρισμό αυτών των δύο κατηγοριών σχέσεων. Η Lucy Bland και οι υπόλοιπες συγγραφείς του άρθρου που φέρει τον υπαινικτικό τίτλο «Women 'Inside and Outside' the Relations of Production», ωθούν αυτόν τον διαχωρισμό ακόμη παραπέρα, στο σημείο όπου η αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης να ερμηνεύεται με όρους διαφορετικούς από την καπιταλιστική παραγωγή. Υποστηρίζουν ότι

η συνολική ευθύνη των γυναικών για τη διατήρηση και την αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης δεν μπορεί να 'συλληφθεί' σε ικανοποιητικό βαθμό μέσα από τις κατηγορίες του κεφαλαίου και μόνο. Από τη σκοπιά του κεφαλαίου, ο ρόλος των γυναικών στο σπίτι δεν μπορεί να κατανοηθεί δίχως να δοθεί προσοχή στις συγκεκριμένες ιστορικές και ιδεολογικές διαρθρώσεις του κατά φύλα καταμερισμού της εργασίας, σε σχέση με τις συγκεκριμένες μορφές της 'οικογένειας', μέσω των οποίων οργανώνεται η γυναικεία σεξουαλικότητα με σκοπό την αναπαραγωγή, και σε σχέση με την αποτελεσματικότητα των ιδεολογιών της οικιακής ζωής [domesticity] και της ρομαντικής αγάπης στην κατασκευή της θηλυκότητας.²⁹

²⁸ Maureen Mackintosh, «Reproduction and Patriarchy: a Critique of Meillassoux, Femmes, Greniers et Capitaux», *Capital and Class*. no.2, 1977.

²⁹ Lucy Bland, Charlotte Brunsdon, Dorothy Hobson και Janice Winship, «Women 'Inside and Outside' the Relations of Production», στο *Women Take Issue*, επιμ., Women's Studies Group of the Centre for Contemporary Cultural Studies, Λονδίνο 1978.

Αυτή η διατύπωση υπογραμμίζει τα εγγενή προβλήματα μιας μαρξιστικής φεμινιστικής χρήσης της έννοιας της πατριαρχίας, όπως επίσης και τη δυσκολία να συνδυαστεί μια ανάλυση για την κοινωνική αναπαραγωγή με μια εξήγηση περί πατριαρχίας. Θα πρέπει άραγε, όντως, να διαχωρίσουμε την αναπαραγωγή από την αναπαραγωγή με έναν τέτοιο τρόπο, και παράλληλα να παραβλέψουμε τη βιολογική παραγωγή (από τη σκοπιά των έμφυλων σχέσεων) και την κοινωνική αναπαραγωγή (από τη σκοπιά των συνθηκών ύπαρξης της καπιταλιστικής παραγωγής);

Το πρόβλημα εν προκειμένω θα μπορούσε να οριστεί ως πρόβλημα αναλυτικού «δυϊσμού».³⁰ Ορισμένες πτυχές, λόγου χάριν, της οργάνωσης του νοικοκυριού και της οικογένειας μπορούν να αναλυθούν μέσω μιας φεμινιστικής έννοιας της πατριαρχίας (σεξουαλικότητα, γονιμότητα, ιδεολογία), ενώ άλλες μπορούν να ενταχθούν σε μια ανάλυση για την ανάγκη αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης, από την οποία εξαρτάται η καπιταλιστική παραγωγή (οικιακή εργασία, ανατροφή παιδιών, κοινωνικοποίηση). Η δική μου άποψη είναι ότι μια συνεκτική δυϊστική διατύπωση θα ήταν προτιμότερη από αυτόν τον μάλλον αυθαίρετο διαχωρισμό των διαφορετικών στοιχείων της αναπαραγωγής σε δύο διακριτά εξηγητικά πλαίσια, μαζί με την αναπόφευκτη διολίσθηση που συμβαίνει όταν αυτά τα δύο τοποθετούνται μαζί.

Οι προσπάθειες να συνδυαστεί μια ανάλυση για την κοινωνική αναπαραγωγή με μια ανάλυση για την πατριαρχική ανθρώπινη αναπαραγωγή σκιαγραφούν το θεμελιώδες πρόβλημα που αντιμετωπίζει ο μαρξιστικός φεμινισμός. Η έννοια της κοινωνικής αναπαραγωγής, όπως έχει μέχρι τώρα διαμορφωθεί, είναι τόσο στενά συνδεδεμένη με μια θεώρηση των ταξικών σχέσεων στη ρίζα της καπιταλιστικής παραγωγής, που δεν μπορεί, εξ ορισμού, να καταστεί συμβατή με μια σοβαρή εξέταση της ανδρικής κυριαρχίας. Το πρόβλημα κουβαλάει μαζί του και μια επίμαχη ιστορία διαπάλης μεταξύ μαρξισμού και φεμινισμού· και σε κάθε διατύπωση ακούμε την ηχώ των φωνών και από τις δύο πλευρές, με την καθεμιά να αξιώνει αναλυτική πρωτοκαθεδρία είτε της τάξης είτε του φύλου, αντίστοιχα. Η αντιπαράθεση εμφανίζεται με έναν έκδηλο τρόπο στις συζητήσεις σχετικά με το πώς οι γυναίκες θα πρέπει να τοποθετηθούν στο πλαίσιο μιας εξήγησης της ταξικής δομής. Είναι άραγε οι ταξικές σχέσεις των γυναικών τόσο παρεκκλίνουσες όσο ισχυρίζεται η Millett ή μπορούμε να πούμε ότι η γυναικεία καταπίεση είναι υλικά διαφορετική μεταξύ των διαφορετικών τάξεων της καπιταλιστικής κοινωνίας; Τα εν λόγω ερωτήματα εξετάζονται λεπτομερώς στο Κεφάλαιο 4, αλλά η πνευματική τους καταγωγή και η διχαστική τους πολιτική δύναμη βρίσκεται εδώ, στην ιστορική διαμάχη μεταξύ των μαρξιστικών και φεμινιστικών ερμηνειών της κοινωνίας.

³⁰ Βλ. για παράδειγμα, Veronica Beechey, «On Patriarchy», *Feminist Review*, vo.3, 1979.

Ιδεολογία

Έχει υποστηριχθεί ότι οι πρόσφατες επεξεργασίες στη θεωρία της ιδεολογίας προσφέρουν μια δίοδο από το αδιέξοδο. Η φεμινιστική επιμονή ότι ο μαρξισμός πρέπει να λάβει υπόψη του τη γυναικεία καταπίεση και να αναπτύξει επιχειρήματα αναφορικά με τη συγκεκριμένη μορφή που αυτή λαμβάνει στο πλαίσιο του καπιταλισμού, συνέπεσε ιστορικά με μια επανάσταση στη μαρξιστική θεωρία της ιδεολογίας. Οι φεμινίστριες διαφώνησαν με τη θέση του Ένγκελς ότι η είσοδος των γυναικών στην παραγωγή θα μπορούσε από μόνη της να τερματίσει την ανδρική κυριαρχία, και αντιστρατεύτηκαν την άποψη ότι η οικογένεια ως ο τόπος της γυναικείας καταπίεσης αποτελεί απλώς ένα κατάλοιπο της προ-καπιταλιστικής εποχής.³¹ Αντίθετα, υποστήριξαν ότι η καταπίεση των γυναικών και ο κατά φύλα καταμερισμός της εργασίας εδραιώνονται στις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής και θα πρέπει να αναλυθούν υπό αυτό το πρίσμα. Οι μαρξίστριες φεμινίστριες υποστήριξαν ότι ο μαρξισμός οφείλει να συνυπολογίσει την οικιακή εργασία των γυναικών, την κακώς αμειβόμενη και επισφαλή θέση τους ως μισθωτών εργαζομένων, καθώς και την οικογενειακή ιδεολογία που συμβάλλει στην καταπίεση της.

Την ίδια στιγμή, συντελέστηκε μια θεμελιώδης μετατόπιση στη μαρξιστική θεωρητική προσέγγιση της έννοιας της ιδεολογίας. Εδώ πάλι, το έργο του Louis Althusser έπαιξε αποφασιστικό ρόλο σε αυτή την εξέλιξη. Ο Althusser απορρίπτει εξίσου την έννοια της ιδεολογίας ως διαστρέβλωσης ή χειραγώγησης της πραγματικότητας από την κυρίαρχη τάξη, καθώς και την άποψη ότι η ιδεολογία είναι απλώς μια μηχανική αντανάκλαση (στο επίπεδο των ιδεών) μιας καθοριστικής οικονομικής βάσης. Αντιλαμβάνεται την ιδεολογία ως μια πρακτική που χαίρει μιας σχετικής αυτονομίας από το οικονομικό επίπεδο (το οποίο ωστόσο είναι καθοριστικό «σε τελευταία ανάλυση»). Δίνει έμφαση στην ιδεολογία ως μια «βιωμένη εμπειρία», ως αναπαράσταση της «φαντασιακής σχέσης των ατόμων με τις πραγματικές συνθήκες της ύπαρξής τους» και τονίζει ότι τα ατομικά υποκείμενα κατασκευάζονται και αναπαράγονται στο πλαίσιο της ιδεολογίας.³²

Φυσικά, η συμβολή του Althusser στην προσπάθεια επανεξέτασης της έννοιας της ιδεολογίας αποτελεί μονάχα κομμάτι μιας ευρύτερης αμφισβήτησης του οικονομισμού που αντηχούσε για χρόνια εντός του μαρξισμού. Πράγματι, κάτι τέτοιο ξεπέρασε τα όρια του ίδιου του μαρξισμού, όπως διαπιστώνεται από την ανάδυση και τη δημοτικότητα υποκειμενιστικών κοινωνιολογιών (της φαινομενολογίας και της εθνο-μεθοδολογίας, παραδείγματος χάριν), οι οποίες επιδιώκουν να εξηγήσουν την πραγματικότητα με όρους διαπραγμάτευσης δι-υποκειμενικών κοινωνικών καταστάσεων. Κάποιες από αυτές τις τελευταίες επεξεργασίες έχουν θεωρηθεί ότι είναι ιδιαίτερα βοηθητικές στην περιγραφή των συναλλαγών μεταξύ ανδρών και γυναικών αλλά και συναφείς με μια προσπάθεια κατανόησης της έμφυλης ταυτότητας και της αλληλεπίδρασης μεταξύ των φύλων.³³

³¹ Βλ. Margaret Benston, «The Political Economy of Women's Liberation», *Monthly Review*, Σεπτέμβριος 1969.

³² Βλ. «Ideology and Ideological State Apparatuses» και «Freud and Lacan», στο *Lenin and Philosophy and Other Essays*.

Η φεμινιστική αμφισβήτηση του μαρξισμού και η κριτική στον οικονομισμό εντός μαρξισμού δεν έχουν απλώς «συμπέσει» ιστορικά. Υπάρχει η τάση να τοποθετείται η γυναικεία καταπίεση κυρίως στο επίπεδο της ιδεολογίας· και είναι εύκολο να καταλάβουμε πώς τα επιχειρήματα για τη σημασία και την αυτονομία των ιδεολογικών διαδικασιών έχουν αξιοποιηθεί από φεμινίστριες που το μέλημά τους είναι να τονίσουν τη σημασία του έμφυλου διαχωρισμού στον καπιταλιστικό κοινωνικό σχηματισμό. Η απόρριψη του οικονομισμού οδήγησε σε μια ριζική επανα-προτεραιοποίηση της ιδεολογίας, εντός της οποίας μπορεί προφανώς να τοποθετηθεί το ζήτημα του έμφυλου διαχωρισμού. Ως εκ τούτου, έγινε εφικτό, στο πλαίσιο μιας νέας μορφής μαρξισμού, να φιλοξενηθεί η καταπίεση των γυναικών ως ένα σχετικά αυτόνομο στοιχείο του κοινωνικού σχηματισμού.

Η επίδραση αυτής της θεωρητικής επανάστασης στο μαρξιστικό φεμινιστικό έργο υπήρξε σημαντική. Έχει «νομιμοποιήσει» τη συζήτηση πάνω στο ερώτημα της κατασκευής του αρσενικού και θηλυκού υποκειμένου και της σχέσης του κατά φύλα καταμερισμού της εργασίας με την καπιταλιστική παραγωγή. Έχει διευκολύνει τη φεμινιστική αμφισβήτηση του ορθόδοξου μαρξισμού, ο οποίος υποβίβαζε τη γυναικεία καταπίεση στο θεωρητικό και άρα στο πολιτικό περιθώριο. Αυτή η επίδραση εκφράζεται στην έμφαση που δίνεται, στο πλαίσιο του πρόσφατου μαρξιστικού φεμινιστικού έργου, στην ιδεολογική κατασκευή των έμφυλων υποκειμένων και στην προσπάθεια επανεξέτασης της ψυχαναλυτικής θεωρίας από μια μαρξιστική φεμινιστική οπτική. Το έργο αυτό έχει πάρει δύο βασικές κατευθύνσεις: τη διερεύνηση των οικογενειακών σχέσεων και την ανάπτυξη της αρσενικής και θηλυκής υποκειμενικότητας, και την ανάλυση των αναπαραστάσεων της έμφυλης διαφοράς στην πολιτισμική παραγωγή. Όπως προτείνω στα Κεφάλαιο 2 και 3, μεγάλο μέρος αυτού του έργου είναι διαφωτιστικό και πολλά υποσχόμενο, αλλά δεν έχει μέχρι τώρα επαρκώς ιστοριοκοποιηθεί, με αποτέλεσμα να δικαιούμαστε να κρίνουμε με κάποια καχυποψία την αξίωσή του ότι συνιστά μια υλιστική θεώρηση. Όσο απουσιάζουν εργασίες που να συσχετίζουν τις εν λόγω διαδικασίες με συγκεκριμένες ιστορικές σχέσεις παραγωγής, τούτο το έργο παραμένει εκτεθειμένο στον κίνδυνο του καθολικοκρατίας.³⁴ Επιπλέον, υπάρχει η τάση οι περιγραφόμενες διαδικασίες να τοποθετούνται στο επίπεδο της ιδεολογίας, παρότι πρόκειται για μια ιδεολογία που έχει υλικότητα και τουλάχιστον μια σχετική αυτονομία· και η βαρύτητα που λαμβάνουν αυτές οι εξηγήσεις, θα πρέπει να εξαρτάται από την αποδοχή ή μη της υποκείμενης θεωρίας της ιδεολογίας.

Αν είναι αλήθεια ότι οι εξελίξεις στη μαρξιστική φεμινιστική θεωρία οφείλονται στην αλτουσεριανή και μετα-αλτουσεριανή μετατόπιση στη θεωρία της ιδεολογίας, τότε ίσως είναι εξίσου αλήθεια ότι αυτή η επίδραση έχει μείνει σε μεγάλο βαθμό απαρατήρητη. Οι εν λόγω εξελίξεις συμπεραίνονται και αξιοποιούνται, αντί να συζητούνται ρητά ως προς τη συνάφειά τους με μια φεμινιστική προσέγγιση. Ένα άτομο που επιχείρησε μια τέτοια συζήτηση, εκθέτοντας σε σχολιασμό τη σχέση ανάμεσα στις δύο εξελίξεις, είναι η Rosalind

³³ Βλ. H. Garfinkle, *Studies in Ethnomethodology*, New Jersey 1967· και J. H. Gagnon και W. S. Simon, *Sexual Conduct: The Social Sources of Human Sexuality*, Chicago 1973.

³⁴ Ορισμένες πρόσφατες αμερικανικές εργασίες φαίνονται πιο ελπιδοφόρες από αυτή την άποψη. Βλ. Nancy Chodorow, *The Reproduction of Mothering*, Berkeley 1978· και Dorothy Dinnerstein, *The Mermaid and the Minotaur*, New York 1977 (εκδόθηκε στην Αγγλία υπό τον τίτλο *The Rocking of the Cradle and the Ruling of the World*).

Coward. Στο *Language and Materialism*, η Coward και ο συν-συγγραφέας της, John Ellis, εισηγούνται ένα νέο αντικείμενο γνώσης: «την επιστημονική γνώση του υποκειμένου», στο πλαίσιο μιας νέας «υλιστικής θεωρίας της σημασιολογίας». Ενίστανται ορθά τόσο στη μετάθεση συμβατικών μαρξιστικών κατηγοριών στο πεδίο του ψυχαναλυτικού έργου όσο και στην άποψη ότι η ψυχανάλυση μπορεί να «προσκολληθεί» στον μαρξισμό ως μια εξήγηση περί της κατασκευής του κοινωνικού φύλου. Βλέπουν την ιδεολογία ως πρακτική αναπαράσταση· είναι ο τρόπος με τον οποίο ένα άτομο βιώνει τον ρόλο του ή τον ρόλο της στο κοινωνικό σύνολο. Η ιδεολογία επομένως συμμετέχει στην κατασκευή αυτού του ατόμου, και επιτυγχάνει στον βαθμό που μπορεί να διαπλάσει την αποδοχή των υφιστάμενων σχέσεων εξουσίας ως «φυσικών». Οι Coward και Ellis απορρίπτουν τον οικονομικό ντετερμινισμό ως «την ιδέα ότι η οικονομική πρακτική είναι πιο σημαντική από τις πολιτικές ή ιδεολογικές διαδικασίες στην κοινωνική διαδικασία»· και προτάσσουν την προσπάθεια να κατανοηθεί η διάρθρωση των τριών πρακτικών (πολιτικής, ιδεολογικής και οικονομικής) ανάλογα με τη συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία.³⁵ Κατανοώντας αυτές τις πρακτικές ως εξίσου σημαντικές, οι Coward και Ellis απορρίπτουν όχι μόνο την ισχυρή μορφή του οικονομικού ντετερμινισμού (δηλαδή την ιδεολογία ως αντανάκλαση της οικονομικής βάσης) αλλά και κάθε προσδιορισμένη σχέση μεταξύ του οικονομικού και του ιδεολογικού – άρα και την αλτουσεριανή διατύπωση περί καθορισμού από το οικονομικό «σε τελική ανάλυση». Δικό τους είναι, στην πραγματικότητα, το επιχείρημα για την απόλυτη και όχι σχετική αυτονομία του ιδεολογικού, όπως γίνεται σαφές στην πρόσφατη συζήτηση της Coward για το έργο των Cutler, Hindess, Hirst και Hussain.

Το άρθρο της Coward αξίζει να συζητηθεί με κάποιες λεπτομέρειες, καθώς αποσαφηνίζει τις συνδέσεις ανάμεσα στο έργο του Cutler και των συνεργατών του και σε ένα σημαντικό πρόσφατο μαρξιστικό φεμινιστικό έργο.³⁶ Η Coward υποστηρίζει ότι οι εν λόγω συγγραφείς, αν και δεν ασχολούνται με τον φεμινισμό, μπορούν «δυναμικά να συναρπάσουν τον σοσιαλιστικό φεμινισμό». «Μπορεί να παρέχουν θεωρητικά και, ας ελπίσουμε, πολιτικά, έναν χώρο ώστε να αποκτήσουν οι πολιτικοί αγώνες των γυναικών μια κεντρική θέση, η οποία δεν ήταν δυνατή στο παρελθόν εντός του σοσιαλισμού». Τώρα, γιατί να συμβαίνει αυτό; Η Coward σκιαγραφεί τους περιορισμούς του προηγούμενου μαρξισμού, ο οποίος περιθωριοποίησε τις γυναίκες με δύο τρόπους. Πρώτον, επιμένοντας στην πρωτοκαθεδρία της αντίθεσης εργασίας-κεφαλαίου, κατέστησε τις γυναίκες ασήμαντες, εκτός κι αν εμπλέκονταν στην παραγωγική μισθωτή εργασία. Δεύτερον, επιμένοντας στον οικονομικό καθορισμό, είδε την καταπίεση των γυναικών απλώς ως ένα ιδεολογικό (άνευ σημασίας) αποτέλεσμα. Η Coward υποστηρίζει ότι η απόρριψη του οικονομικού καθορισμού ό βασίζεται σε ορισμένες θεωρητικές εξελίξεις που είναι σημαντικές για τον φεμινισμό. Σε αυτό το επιχείρημα, το μόνο πράγμα που πρέπει να προϋποτίθεται είναι οι καθορισμένες κοινωνικές συνθήκες της ύπαρξης· η έννοια του «τρόπου παραγωγής» είναι επιζήμια και παραπλανητική, και η πρωτοκαθεδρία του οικονομικού δεν είναι πλέον πολιτικά αναγκαία. Όλο αυτό θεμελιώνεται σε ένα σημείο στο οποίο η Coward επέμεινε σθεναρά, στο ότι δεν χρειάζεται να προσφεύγουμε σε «επιστημολογικές θεωρίες» (όπως «ο καθορισμός

³⁵ *Language and Materialism*, London 1977, σελ. 69.

³⁶ «Rethinking Marxism» (Συζήτηση των Anthony Cutler, Barry Hindess, Paul Hirst και Athar Hussain, *Marx's 'Capital' and Capitalism Today*), m/f, vo.2, 1978, σελ. 96, 91, 92.

σε τελική ανάλυση»). Ορίζει τις επιστημολογικές θεωρίες ως εξής:

Οι επιστημολογικές θεωρίες είναι θεωρίες της γνώσης. Προϋποθέτουν ένα διακριτό βασίλειο εννοιών και ένα διακριτό βασίλειο αντικειμένων, τα οποία υπάρχουν έξω από το βασίλειο των εννοιών αλλά είναι γνώσιμα μέσω αυτών. Ως εκ τούτου, υποθέτουν μια καθορισμένη και προνομιακή διαδικασία γνώσης, με την οποία αυτά τα αντικείμενα παρουσιάζονται στον λόγο περί αυτών.

Η Coward απορρίπτει τις επιστημολογικές θεωρίες είτε ως εμπειριστικές είτε ως ορθολογιστικές, δεδομένου ότι υποθέτουν έναν «πραγματικό» κόσμο που μπορεί να αντικατοπτριστεί σε κάποιον αντίστοιχο λόγο. Υποστηρίζει ότι αυτή η απόρριψη έχει σημαντικές συνεπαγωγές για τη φεμινιστική ανάλυση, καθώς προσφέρει μια διέξοδο από την άκαρπη διαμάχη (ως προς το εάν η θέση της γυναίκας εξυπηρετεί τα συμφέροντα του καπιταλισμού), μια διέξοδο που δεν χρειάζεται να προσφύγει σε προβληματικές έννοιες όπως η πατριαρχία.

Για παράδειγμα, δεν υπάρχει πλέον λόγος η οικογένεια να κατανοείται ως μια μονολιθική ενότητα, η οποία βρίσκεται ή δεν βρίσκεται σε αντιστοιχία με τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Αντίθετα, γίνεται εφικτό να αναλυθεί ο κατά φύλα διαχωρισμός, ο οποίος εμφανίζεται σε διαφορετικούς θεσμούς και πρακτικές – κρατική (προνοιακή) νομοθεσία, εργατική νομοθεσία, σεξουαλικές πρακτικές – που μπορεί να θεωρηθούν ότι εξασφαλίζουν τις συνθήκες ύπαρξης των σχέσεων παραγωγής που υπάρχουν τώρα... Δεν υπάρχει καμία γενική και ουσιώδης οικονομική ύπαρξη των σχέσεων παραγωγής – υπάρχει μόνο μια ιδιαιτερότητα εντός της οποίας οι συνθήκες ύπαρξης είναι όλες εξίσου σημαντικές.

Η Coward υποστηρίζει ότι, σύμφωνα με αυτή την προοπτική, «η πάλι στο πλαίσιο πολιτικών και ιδεολογικών περιστάσεων αποκτά μια σημασία, την οποία καμία άλλη σοσιαλιστική θεωρία δεν πρόσφερε ποτέ». Κάτι τέτοιο θα μπορούσε, φυσικά, να είναι αλήθεια· αλλά δεν είναι, σε καμία περίπτωση, κι ένας καλός λόγος για να δεχτούμε την υποκείμενη θεωρητική θέση, εάν αυτή είναι αβάσιμη κατά τα άλλα. Το πρώτο πρόβλημα που πρέπει να σημειωθεί είναι ότι, παρότι, εντός των όρων της ίδιας της θεωρίας, απορρίπτεται η προνομιακή θέση των οικονομικών σχέσεων, υπάρχει η τάση να προσδίδεται στις «συνθήκες ύπαρξης», όσο προσεκτικά και αν συγκεκριμενοποιούνται, ένα παρόμοιο καθεστώς. Το πιο σημαντικό ίσως είναι ότι μπορούμε να αμφισβητήσουμε το κατά πόσο τα προβλήματα του καθορισμού, είτε μεταξύ των οικονομικών, πολιτικών και ιδεολογικών επίπεδων είτε μεταξύ του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και της καταπίεσης των γυναικών, μπορεί να επιλυθούν, απλώς εγκαταλείποντας κάθε έννοια «πραγματικότητας». Η θέση που διατύπωσαν οι Cutler, Hindess, Hirst και Hussain και υιοθετήθηκε από την Coward, θεμελιώνεται στη λογική αναγκαιότητα απόρριψης της διάκρισης μεταξύ «γνώσης» και «πραγματικού». Τώρα, υπάρχει ξεκάθαρα ένα πρόβλημα εδώ, δεδομένου ότι οι κατηγορίες μέσω των οποίων οικειοποιούμαστε το «πραγματικό» στη σκέψη, κατασκευάζονται συλλογιστικά, αντί να δίδονται από το πραγματικό. Είναι συνεπώς ορθή, αν και ταυτολογική σε σημείο κοινοτοπίας, η παρατήρηση ότι η γνώση μας για το

πραγματικό δεν μπορεί να υπάρξει έξω από τον λόγο. Ωστόσο, κάτι τέτοιο απέχει πολύ από το επιχείρημα που υποστηρίζει ότι η απόδοση μιας προνομιακής θέσης σε έναν λόγο, επειδή αντανάκλα το πραγματικό, είναι, όπως λέει η Rosalind Coward, αναπόφευκτα δογματικό.

Αυτό είναι εν μέρει ζήτημα έμφασης: ο Cutler και οι συνεργάτες του δεν ισχυρίζονται ότι δεν υπάρχει τίποτα έξω από τον λόγο (κάτι που θα ήταν απόρριψη του οντολογικού ρεαλισμού), αλλά ότι δεν μπορούμε να αποκτήσουμε μια αξιόπιστη γνώση, η οποία να έχει μια αληθινή σχέση με το πραγματικό (απόρριψη του γνωσιολογικού ρεαλισμού). Ωστόσο, από μια αναλυτική σκοπιά, η αποδοχή της οντολογικής πραγματικότητας είναι ανώφελη από τη στιγμή που δεν μπορούμε να κάνουμε τίποτα με αυτήν ως προς τη γνώση μας για τον πραγματικό κόσμο· εξ ου και είναι εύκολο να καταλάβουμε πώς εν τέλει η αντικειμενική πραγματικότητα απορρίπτεται με συνέπεια σε αυτήν την προσέγγιση. Μια τέτοια αξίωση δεν απορρέει από αναλυτική σεμνότητα, αλλά από μια εντυπωσιακή αλαζονεία. Ο Timpanaro, αν και γράφει σε ένα διαφορετικό πλαίσιο, κάνει μια εύστοχη επισήμανση σχετικώς:

από τα πορίσματα της επιστημονικής έρευνας μαθαίνουμε ότι ο άνθρωπος καταλαμβάνει μια περιθωριακή θέση στο σύμπαν· ότι για πολύ καιρό δεν υπήρχε ζωή στη γη και ότι η προέλευσή της εξαρτήθηκε από πολύ ειδικές συνθήκες· ότι η ανθρώπινη σκέψη έχει ως προϋπόθεση καθορισμένες ανατομικές και φυσιολογικές δομές, ενώ συσκοτίζεται ή παρακλύνεται από καθορισμένες παθολογικές αλλοιώσεις αυτών των δομών, και ούτω καθεξής. Αλλά ως θεωρήσουμε αυτά τα πορίσματα ως το απλό περιεχόμενο των σκέψεων μας όταν το μυαλό μας συλλογίζεται, ή των δραστηριοτήτων μας όταν το μυαλό μας πειραματίζεται με τη φύση και την τροποποιεί· ως τονίσουμε ότι δεν υπάρχουν έξω από τη σκέψη και τη δραστηριότητά μας, και το κόλπο έχει πετύχει: η εξωτερική πραγματικότητα έχει εξαφανιστεί, και όχι από έναν απαρχαιωμένο ανθρωπισμό εχθρικό προς την επιστήμη, αλλά, αντίθετα, με όλες τις ευλογίες της επιστήμης και της νεωτερικότητας.³⁷

Θα πρέπει να σημειωθεί, ότι αυτή η απόρριψη του πραγματικού» αντιπροσωπεύει μια ριζική ρήξη με τον μαρξισμό του Althusser, και δεν προκύπτει αναγκαστικά από τη δική του επανεκτιμολόγηση της ιδεολογίας. Προαναγγέλλει, πράγματι, μια επιστροφή στον φαινομενολογισμό υπό μια μορφή τόσο ισχυρή που η συμβατότητά του με οποιαδήποτε αναγνωρίσιμη μορφή μαρξισμού καθίσταται αμφίβολη. Διότι το πρόβλημα που χαρακτηρίζει όλες τις κοινωνικές επιστήμες – δηλαδή ότι η «γνώση μας» είναι η ίδια ένα αντικείμενο έρευνας – δεν μπορεί να ξεπεραστεί διαλύοντας τον γνώσιμο πραγματικό κόσμο στον λόγο μας περί αυτού. Πράγματι, η θέση που προτάθηκε εδώ από την Coward δεν αποτελεί επίλυση ή συμφιλίωση μαρξισμού και φεμινισμού, εφόσον ο «μαρξισμός», τον οποίο επικαλείται, αποκλίνει τόσο ριζικά από μια υλιστική ανάλυση της ιστορίας ώστε να αποτελεί ένα εντελώς διαφορετικό σώμα ιδεών.³⁸

Ένας τρόπος προσέγγισης αυτού του ερωτήματος είναι να εξεταστεί η θέση «του

³⁷ Sebastiano Timpanaro, *On Materialism*, London 1975, σελ. 36.

³⁸ Αυτή δεν είναι μια ιδιοκτησιακή δήλωση εκ μέρους μου – ορισμένοι οπαδοί αυτής της προσέγγισης συμφωνούν τώρα (προφορικά) ότι «δεν είναι μαρξιστική».

πραγματικού» στη μαρξιστική θεωρία. Έχει υποστηριχθεί ότι ο μαρξισμός είναι επί της ουσίας μια «ρεαλιστική» επιστήμη. Βασίζεται με τον πιο θεμελιώδη τρόπο στην ιδέα ότι υπάρχουν πραγματικές σχέσεις στον κόσμο, για τις οποίες μπορούμε να έχουμε αξιόπιστη γνώση. Είναι, όντως, δύσκολο να φανταστούμε τις πολιτικές αξιώσεις του μαρξισμού να προωθούνται αν δεν συνέβαινε κάτι τέτοιο. Ο Roy Bhaskar και άλλοι έχουν υποστηρίξει, από τη σκοπιά της φιλοσοφίας της επιστήμης, ότι ο μαρξισμός εκπροσωπεί αναγκαστικά μια ρεαλιστική επιστήμη, της οποίας το αντικείμενο είναι η ανάλυση των σχέσεων και οι συλλογικές εκφράσεις αυτών. Ο Bhaskar υποστηρίζει, σωστά κατά την άποψή μου, ότι η κοινωνία, ως αντικείμενο έρευνας, δεν μπορεί να αναγνωστεί από τον εμπειρικό κόσμο ή να ανακατασκευαστεί από την υποκειμενική εμπειρία. Αποτελείται από δομές σχέσεων, τις οποίες τα άτομα αναπαράγουν (αν και ακούσια):

η αντίληψη που προτείνω είναι ότι οι άνθρωποι, στη συνειδητή τους δραστηριότητα, ως επί το πλείστον αναπαράγουν ασυνείδητα (και περιστασιακά μεταμορφώνουν) τις δομές που διέπουν τις ουσιαστικές δραστηριότητες της παραγωγής τους. Επομένως, οι άνθρωποι δεν παντρεύονται για να αναπαράξουν την πυρηνική οικογένεια ούτε εργάζονται για να συντηρήσουν την καπιταλιστική οικονομία. Παρόλα αυτά, είναι η ακούσια συνέπεια (και το αναπότρεπτο αποτέλεσμα) της δραστηριότητάς τους, όπως επίσης είναι και η αναγκαία προϋπόθεσή για αυτή τη δραστηριότητα.³⁹

Ο Bhaskar υποστηρίζει ότι μια τέτοια ανάλυση, βασισμένη στην αναπαραγωγή ή τον μετασχηματισμό των δομών των σχετικά ανθεκτικών σχέσεων, αφήνει το περιθώριο σε μια εξήγηση της ιστορικής αλλαγής (επιτρέποντας, παράλληλα, στην κοινωνία να αποτελεί νομίμως ένα πιθανό αντικείμενο γνώσης).

Από αυτή τη θέση, προκύπτει ότι ο ορισμός των εννοιών είναι ένα ζήτημα κρίσιμης σημασίας. Ένα πρώτο βήμα προς την κατεύθυνση οποιασδήποτε ρεαλιστικής ανάλυσης πρέπει να είναι η κατασκευή ορισμών που να έχουν έναν εξηγητικό και όχι έναν περιγραφικό χαρακτήρα. Κατά μία έννοια, τα διάφορα προβλήματα και οι συγχύσεις που συζητήθηκαν σχετικά με τις χρήσεις εννοιών όπως της «πατριαρχίας» και της «αναπαραγωγής», εκπορεύονται από την απουσία μιας συστηματικής μελέτης πάνω στους ορισμούς και τις *ad hoc* χρήσεις, οι οποίες είναι αποτέλεσμά αυτής της απουσίας. Η μαρξιστική φεμινιστική θεωρία προσπαθεί να συγκροτήσει σήμερα μια συνεκτική οπτική μέσα από αποσπασματικές εργασίες, ενώ βρίσκεται τώρα σε ένα πρώιμο στάδιο, με πολλά κρίσιμα προβλήματα να παραμένουν ακόμη ανεπίλυτα. Η διαδικασία της κριτικής είναι αναμφισβήτητα ουσιαστική, αλλά υπάρχει επιτακτική ανάγκη να διατυπωθούν νέες έννοιες που να ανταποκρίνονται στο αντικείμενο της μαρξιστικής φεμινιστικής έρευνας. Στην παραπάνω συζήτηση ίσως να ασχολήθηκα περισσότερο με τις δυνατότητες ανάπτυξης της μαρξιστικής θεωρίας παρά με την ανάπτυξη της υπάρχουσας φεμινιστικής θεωρίας. Ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα της μαρξιστικής φεμινιστικής θεωρίας αναφαίνεται

³⁹ Roy Bhaskar, *The Possibility of Naturalism*, Brighton 1979, σελ. 44.

εδώ. Στον μαρξισμό μπορούμε να εξετάσουμε, και να ασκήσουμε κριτική, σε ένα σώμα θεωρίας και ανάλυσης, το οποίο ήδη υπάρχει ως συνεκτική θεωρητική προοπτική, παρότι πρόκειται για μια προοπτική που ιστορικά παραμέλησε το ζήτημα του έμφυλου διαχωρισμού στη θεώρησή της για την ανάπτυξη του καπιταλισμού. Υποστήριξα ότι οι πρόσφατες θεωρητικές «εξελίξεις» στον μαρξισμό, οι οποίες ίσως φαίνονται να διευκολύνουν την προτεραιοποίηση του έμφυλου διαχωρισμού, στην πραγματικότητα δεν αποτελούν λύση στο πρόβλημα της σχέσης μεταξύ μαρξισμού και φεμινισμού. Ενώ φαίνεται να διασώζουν την πολιτική του φύλου από την περιθωριακή θέση που είχε στη μαρξιστική ανάλυση, στην πραγματικότητα το κάνουν εις βάρος οποιασδήποτε δυνατότητας συγκεκριμενοποίησης των προσδιορισμένων σχέσεων σε έναν πραγματικό κόσμο. Γι' αυτό, παρόλο που η επανεκτιμολόγηση της ιδεολογίας από τον Althusser ήταν εξαιρετικά γόνιμη για τη μαρξιστική φεμινιστική θεωρία, καθώς αμφισβήτησε με αποτελεσματικό τρόπο τη μηχανιστική έννοια που χρησιμοποιούσαν οι προηγούμενοι μαρξιστές και κατοχύρωσε τη σημασία του φύλου στην κατασκευή των ατομικών υποκειμένων, η απόρριψη όλων των προσδιορισμένων σχέσεων από ορισμένους μετα-Αλτουσεριανούς, κατά την άποψή μου, δεν είναι καθόλου ωφέλιμη.

Η μαρξιστική φεμινιστική θεωρία μάλλον αντιμετωπίζει διαφορετικά προβλήματα στη σχέση της με τον φεμινισμό. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η φεμινιστική θεωρία του είδους που προτείνει η Millett ή η Delphy αποτελεί μια θεωρητική προσέγγιση, η οποία είναι εσωτερικά συνεπής. Ωστόσο, τοποθετώντας την πατριαρχία σε μια θέση είτε εντελώς ανεξάρτητη από τον καπιταλισμό είτε στη θέση του κυρίαρχου συστήματος σχέσεων εξουσίας, αποτυγχάνει εντελώς να παράσχει μια ανάλυση της γυναικείας καταπίεσης μέσα σε μια κοινωνία που χαρακτηρίζεται από καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής. Απορρίπτοντας αυτή τη θέση, οι μαρξίστριες φεμινίστριες πρέπει να στηριχθούν σε πολιτικές προταγές, οι οποίες να απορρέουν από την εμπειρία της καταπίεσης και τη φεμινιστική δραστηριότητα που στρέφεται ενάντια στην ανδρική κυριαρχία. Ελλείψει μιας συνεκτικής ανάλυσης της γυναικείας καταπίεσης υπό τον καπιταλισμό, πρέπει να εργαστούμε προς αυτή την κατεύθυνση μέσω των γνώσεων που αποκτήθηκαν από το πολιτικό έργο. Αναμφίβολα, μεγάλο μέρος της ώθησης που δόθηκε στην ανάπτυξη της μαρξιστικής φεμινιστικής θεωρίας προήλθε από φεμινίστριες, οι οποίες δραστηριοποιούνται στο γυναικείο απελευθερωτικό κίνημα, και το μέλημά τους είναι, εντούτοις, να διερευνήσουν τον βαθμό συσχέτισης της γυναικείας καταπίεσης με τη συγκεκριμένη ιστορική οργάνωση των κοινωνικών σχέσεων στο σύνολό τους. Ως εκ τούτου, η μαρξιστική φεμινιστική θεωρία, αν και ωθείται από πολιτικά κίνητρα κρίσιμης σημασίας, βρίσκεται ακόμη σε σχετικά πρώιμο στάδιο ως προς τη διαμόρφωση μιας προοπτικής, η οποία να αμφισβητεί την πιο εξελιγμένη επιστήμη του μαρξισμού αλλά και να επωφελείται από αυτήν.

Μέσα από τη πραγμάτευση των εννοιών της πατριαρχίας, της αναπαραγωγής και της ιδεολογίας, όπως αυτές έχουν χρησιμοποιηθεί στο μαρξιστικό φεμινιστικό έργο, προσπάθησα να επισημάνω διάφορα σημεία. Πρώτον, ότι και οι τρεις έννοιες κατέχουν κεντρική σημασία στη σκιαγράφηση των μαρξιστικών φεμινιστικών ενδιαφερόντων. Δεύτερον, ότι φανερώνουν ορισμένες από τις πιο θεμελιώδεις αντιπαραθέσεις που υποβόσκουν σε αυτό το έργο. Κάτι τέτοιο ισχύει ιδιαίτερα για την πατριαρχία και την αναπαραγωγή, οι οποίες προβάλλουν την αντίθεση μεταξύ μαρξισμού και φεμινισμού,

ενώ δεν μπορούν εύκολα να συμφιλιωθούν, αν και αυτό έχει επιχειρηθεί. Τρίτον, και οι τρεις έννοιες χρησιμοποιούνται με πολύ διαφορετικές σημασίες και γι' αυτό μια διευκρίνιση των διαφόρων χρήσεων τους είναι επιτακτική. Η συζήτηση έτεινε μέχρι στιγμής να είναι κάπως κριτική, κατ' αρχάς όσον αφορά στην αρχική διχοτόμηση φύλου-τάξης και στη συνέχεια όσον αφορά στον ισχυρισμό ότι αυτή ξεπεράστηκε με την ανάπτυξη της θεωρίας της ιδεολογίας. Μια τέτοια κριτική άσκηση είναι ίσως απαραίτητη προκειμένου να ενταχθεί η συζήτηση στο πλαίσιο αυτού του βιβλίου. Στα επόμενα κεφάλαια, θα προσπαθήσω να καλύψω διάφορες περιοχές, όπου το μαρξιστικό φεμινιστικό έργο έχει σημειώσει σημαντική πρόοδο ως προς την κατανόησή μας (τόσο την ιστορική όσο και τη σύγχρονή) της γυναικείας καταπίεσης. Στα συμπεράσματα, θα επανέλθω στο κεντρικό ερώτημα της σχέσης του καπιταλισμού με τη γυναικεία καταπίεση και με τις δυνατότητες απελευθέρωσης των γυναικών στις καπιταλιστικές κοινωνίες.

Τούτο το βιβλίο επικεντρώνεται, όπως έχω ήδη επισημάνει, στη γυναικεία καταπίεση στη σύγχρονη Βρετανία. Ωστόσο, η έμφαση σε αυτή την περίπτωση θα πρέπει κατανοηθεί στη βάση των κατευθυντήριων γραμμών που θα ακολουθήσω σε όλη τη συζήτηση. Αυτές μπορούν να συνοψιστούν ως εξής.

Η γυναικεία καταπίεση στον σύγχρονο βρετανικό καπιταλισμό θα πρέπει να ιδωθεί υπό το πρίσμα της συστηματικής καταπίεσης των γυναικών σε όλο τον κόσμο όπως τον ξέρουμε. Αν και μέλημα του βιβλίου είναι να δώσει έμφαση το πλαίσιο αυτής της καταπίεσης στον σύγχρονο καπιταλισμό, θα πρέπει να υπογραμμιστεί ότι η ανδρική κυριαρχία, καθώς και οι αγώνες των γυναικών εναντίον της, προηγούνται και υπερβαίνουν αυτό το πλαίσιο. Και όπως η Gayle Rubin το διατυπώνει με τόσο αναζωογονητικό τρόπο:

καμία ανάλυση της αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης στον καπιταλισμό δεν μπορεί να εξηγήσει το φάσκιωμα των ποδιών, τις ζώνες αγνότητας ή οποιαδήποτε άλλη από τις αδιανόητες μορφές των βυζαντινών, φετιχοποιημένων εξευτελισμών, πόσο μάλλον των πιο συνηθισμένων, τις οποίες έχουν υποστεί οι γυναίκες σε διάφορες εποχές και τόπους.⁴⁰

Αυτό το σημείο είναι ιδιαίτερα σημαντικό υπό το πρίσμα των προσπαθειών να αναχθεί ολοκληρωτικά η γυναικεία καταπίεση στις λειτουργίες του καπιταλισμού. Θα υποστηρίξω αργότερα ότι όχι μόνο η σοσιαλιστική επανάσταση δεν είναι ένας επαρκής λόγος για τη γυναικεία απελευθέρωση, αλλά κι ότι ορισμένες σημαντικές αλλαγές θα μπορούσαν να επιτευχθούν στον καπιταλισμό.

Δεύτερον, ένας από τους βασικούς στόχους αυτού του βιβλίου θα είναι να προσεγγίσει με λεπτομέρεια τις σχέσεις μεταξύ των οικονομικών και ιδεολογικών διαδικασιών της γυναικείας καταπίεσης. Αν και θα αντικρούσω την άποψη ότι η γυναικεία καταπίεση είναι αποκλειστικά ιδεολογική, ο ρόλος της οικογενειακής και οικιακής ιδεολογίας δεν είναι καθόλου αμελητέος. Είναι, επίσης, σημαντικό να υπογραμμιστεί ότι δεν μπορεί να υπάρξει ένας σαφής διαχωρισμός μεταξύ του οικονομικού και του ιδεολογικού. Οι σχέσεις παραγωγής, εδραζόμενες σε έναν βαθιά ιδεολογικό καταμερισμό εργασίας, δεν μπορούν να διερευνηθούν μόνο μέσω των οικονομικών κατηγοριών. Σε αυτό το σημείο είναι ενδιαφέρον να ληφθεί υπόψη η σύγκριση ανάμεσα σε γυναίκες εργαζόμενες και σε άλλες

⁴⁰ Βλ. Gayle Rubin, «The Traffic in Women», σελ. 163.

ομάδες εργαζομένων, όπως των μαύρων μεταναστών, των οποίων η θέση στον καταμερισμό της εργασίας συγκροτείται, σε κάποιο βαθμό, με όρους ιδεολογικούς. Ο καπιταλιστικός καταμερισμός εργασίας, στον οποίο θα δώσω μεγάλη σημασία, δεν καθορίζεται μονάχα από τεχνικές απαιτήσεις.

Τρίτον, θα συζητήσω ένα μέρος του ιστορικού υλικού που έχει πλέον συσσωρευτεί και αφορά στις αλλαγές στη θέση της γυναίκας τόσο κατά τη διάρκεια όσο και από τη στιγμή της μετάβασης στον καπιταλισμό. Είναι σαφές από τις μελέτες που έχουν ήδη πραγματοποιηθεί, ότι οι σημερινές μας αντιλήψεις περί άνδρα-κουβαλητή και περί εξαρτημένης συζύγου είναι, σε κάποιο βαθμό, το αποτέλεσμα της πάλης μεταξύ των διαφορετικών συμφερόντων ανδρών και γυναικών. Σε αυτό το πλαίσιο, η μεταβαλλόμενη μορφή οικογενειακής οργάνωσης θα παίξει σημαίνοντα ρόλο. Μια τέτοιου είδους ιστορική προσέγγιση, ακόμη και όταν ασχολείται με τους αγώνες για την αναπαραγωγή της εργατικής τάξης, οφείλει να μην αποκλείει ορισμένες μορφές λειτουργιστικής εξήγησης, όπως θα υποστηρίξω αργότερα.

Το βασικό υλικό που θα εξεταστεί αποτυπώνει τα ζητήματα στα οποία το γυναικείο απελευθερωτικό κίνημα έχει δώσει σημασία. Η καταπίεση των γυναικών στον καπιταλισμό εδράζεται σε ένα σύνολο σχέσεων μεταξύ διαφόρων στοιχείων. Από αυτά, ίσως τα πιο κρίσιμα είναι η οικονομική οργάνωση των νοικοκυριών και η οικογενειακή ιδεολογία που τη συνοδεύει, ο καταμερισμός εργασίας και οι σχέσεις παραγωγής, το εκπαιδευτικό σύστημα και οι λειτουργίες του κράτους. Ωστόσο, η διάρκεια και η εδραιωμένη φύση αυτής της καταπίεσης δεν μπορούν να κατανοηθούν χωρίς να ληφθούν υπόψη οι πολιτισμικές διαδικασίες, στις οποίες άνδρες και γυναίκες αναπαρίστανται με διαφορετικό τρόπο – δημιουργούνται και αναδημιουργούνται ως έμφυλα ανθρώπινα υποκείμενα. Ούτε μπορεί να κατανοηθούν χωρίς να αναλυθεί η σεξουαλικότητα και η έμφυλη ταυτότητα καθώς και το σύνθετο ζήτημα της σχέσης μεταξύ σεξουαλικότητας και βιολογικής αναπαραγωγής, στον βαθμό που επηρεάζει τόσο τις γυναίκες όσο και τους άνδρες. Αυτά τα ζητήματα έχουν συζητηθεί σε διάφορες εκστρατείες για τη γυναικεία απελευθέρωση και δικαίως διότι είναι κεντρικά για την καταπίεση των γυναικών σήμερα.

Βιβλιογραφία

- Adamson Olivia, Carol Brown, Judith Harrison & Judy Price 1976. «Women's Oppression Under Capitalism», *Revolutionary Communist* 5 (1).
- Althusser Louis 1971. «Freud and Lacan», στο *Lenin and Philosophy and Other Essays*, London: NLB.
- Althusser Louis 1971. «Ideology and Ideological State Apparatuses», στο *Lenin and Philosophy and Other Essays*, London: NLB.
- Althusser Louis 1971. *Lenin and Philosophy and Other Essays*, London: NLB.
- Barrett, Michèle & Mary Macintosh 1979. «Christine Delphy: Toward a Materialist Feminism», *Feminist Review* 1.
- Barrett, Michèle & Mary Macintosh 1980. «The 'Family Wage': Some Problems for Socialists and Feminists», *Capital and Class* 11.
- Beechey Veronica 1979. «On Patriarchy», *Feminist Review* 3.
- Beechey Veronica 1977. «Some Notes on Female Wage Labour in the Capitalist Mode of Production», *Capital and Class* 3.
- Beechey Veronica 1978. «Women and Production: a Critical Analysis of Some Sociological Theories of Women's Work», στο A. Kuhn & A. Wolpe (επιμ.), *Feminism and Materialism*, London: Routledge & Kegan Paul.
- Benston Margaret 1969. «The Political Economy of Women's Liberation», *Monthly Review* Σεπτέμβριος 1969.
- Berger John & Jean Mohr 1975. *A Seventh Man*, Harmondsworth: Penguin Books.
- Bhaskar Roy 1979. *The Possibility of Naturalism*, Brighton: Harvester.
- Bland Lucy, Charlotte Brunsdon, Dorothy Hobson & Janice Winship 1978. «Women 'Inside and Outside' the Relations of Production», στο Women's Studies Group of the Centre for Contemporary Cultural Studies (επιμ.), *Women Take Issue*, London: Hutchinson.
- Chodorow Nancy 1978. *The Reproduction of Mothering: Psychoanalysis and the Sociology of Gender*, Berkeley: University of California Press.
- Coulson Margaret, Branka Maga & Hilary Wainwright 1975. «Women and the Class Struggle», *New Left Review* 89.
- Cousins Mark 1978. «Material Arguments and Feminism», *m/f* 2.
- Coward Rosalind 1978. «Rethinking Marxism», *m/f* 2.
- Coward Rosalind 1977. *Language and Materialism*, London: Routledge.
- Delphy Christine 1977. *The Main Enemy*, London: Women's Research and Resources Centre.
- Dinnerstein Dorothy 1977. *The Mermaid and the Minotaur*, New York: Harper & Row.
- Edholm Felicity, Olivia Hams & Kate Young 1977. «Conceptualizing Women», *Critique of Anthropology* 9 & 10.
- Eisenstein Zillah 1979. «Developing a Theory of Capitalist Patriarchy», στο Z. Eisenstein (επιμ.), *Capitalist Patriarchy and the Case for Socialist Feminism*, New York: Monthly Review Press.
- Engels Frederick 1972. *The Origin of the Family, Private Property and the State*, New York: Pathfinder.
- Firestone Shulamith 1979. *The Dialectic of Sex*, London: The Women's Press.
- Gagnon John H. & William S. Simon 1973. *Sexual Conduct: The Social Sources of Human Sexuality*, Chicago: Aldine Press.
- Garfinkle, Harold 1967. *Studies in Ethnomethodology*, New Jersey: Prentice-Hall.
- Griffiths Dorothy & Esther Saraga 1979. «Sex Differences and Cognitive Abilities: a Sterile Field of Inquiry», στο O. Hartnett (επιμ.), *Sex Role Stereotyping*, London: Routledge Kegan & Paul.
- Hartmann Heidi 1979. «The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism: Towards a More Progressive Union», *Capital and Class* 8.
- Hindess Barry & Paul Hirst 1977. «Mode of Production and Social Formation in PCMP: a Reply to John Taylor», *Critique of Anthropology* 8.
- Kuhn Anne 1978. «Structures of Patriarchy and Capital in the Family», στο A. Kuhn και A. Wolpe (επιμ.), *Feminism and Materialism*, London: Routledge & Kegan Paul.
- Kuhn Annette & AnnMarie Wolpe (επιμ.) 1978. *Feminism and Materialism*, London: Routledge & Kegan Paul.
- Macciocchi Antonietta 1979. «Female Sexuality in Fascist Ideology», *Feminist Review* 1.
- Maccoby E. E. & C. N Jacklin 1975. *The Psychology of Sex Differences*, London: Stanford University Press.
- Mackintosh Maureen 1977. «Reproduction and Patriarchy: a Critique of Meillassoux, Femmes, Greniers et Capitaux», *Capital and Class* 2.

- McDonough, Roisin & Rachel Harrison 1978. «Patriarchy and Relations of Production», στο A. Kuhn & A. Wolpe (επιμ.), *Feminism and Materialism*, London: Routledge & Kegan Paul.
- Millett Kate 1971. *Sexual Politics*, London: Sphere.
- Oakley Ann 1972. *Sex, Gender and Society*, London: Temple Smith.
- Rubin Gayle 1975. «The Traffic in Women: Notes on the 'Political Economy' of Sex», στο R. R. Reiter (επιμ.), *Toward an Anthropology of Women*, New York: Monthly Review Press.
- Secombe Wally 1974. «The Housewife and her Labour under Capitalism», *New Left Review* 83.
- Timpanaro Sebastiana 1975. *On Materialism*, London: NLB.
- Woolf Virginia 1938. *Three Guineas*, London: Hogarth Press.

Στα ελληνικά η λέξη «κρίση» συμπυκνώνει τουλάχιστον δύο μεγάλες κατηγορίες νοημάτων. Αφενός, παραπέμπει στις έννοιες της απόφασης, της άποψης ή της γνώμης και, σε στενή συνάφεια με αυτές, στις έννοιες της κριτικής, της αξιολόγησης και της δίκης. Έτσι κάποιος/ου η «κρίση» μπορεί, παραδείγματος χάρη, να επηρεαστεί από την υπερβολική χρήση αλκοόλ· οι δικαστικοί, οι δημόσιοι υπάλληλοι αλλά και τα επιστημονικά άρθρα περνάνε από «κρίση». Αφετέρου, παραπέμπει στις καταστάσεις εκείνες, στις οποίες η αναπαραγωγή της προηγούμενης, της κανονικής ή ομαλής συνθήκης είναι δύσκολη ή αδύνατη. Έτσι, για παράδειγμα, κάνουμε λόγο για «κρίση» άσθματος όταν το αναπνευστικό σύστημα δεν λειτουργεί κανονικά ή για οικονομική «κρίση» όταν το οικονομικό σύστημα δεν αναπαράγει ομαλά τον εαυτό του.

Η πρώτη σημασία προκύπτει από το αρχαιοελληνικό ρήμα «κρίνω», το οποίο αρχικά σήμαινε «διαχωρίζω», αλλά αρκετά νωρίς (στα ομηρικά χρόνια), επίσης, «αποφασίζω». Η δεύτερη σημασία, η οποία είναι και μεταφορική, προκύπτει –σύμφωνα με τους περισσότερους λεξικογράφους– ως μεταφραστικό δάνειο ή αντιδάνειο από τα λατινικά ή τις λατινογενείς γλώσσες. Η «κρίση» έγινε *crisis* (λατ., αγγλ. & ισπ.), *crise* (γαλλ.) και *crisi* (ιταλ.) και κατόπιν «κρίση». Με αυτό τον τρόπο, ενώ τα λατινικά, οι λατινογενείς γλώσσες και τα αγγλικά έχουν δύο όρους για να αποτυπώνουν τις δύο διαφορετικές οικογένειες σημασιών (*iudicium*, *judgement*, *jugement*, *juicio*, *giudizio* για την «κρίση» και *crisis*, *crise*, *crisi* για την «κρίση»), τα ελληνικά περιορίζονται σε μία και μόνη λέξη, την *κρίση*.

Κατά ενδιαφέροντα τρόπο, ήδη από τα αρχαία ελληνικά, μπορούμε να ανιχνεύσουμε κάποιες χρήσεις της λέξης, οι οποίες συμπυκνώνουν και τις δύο σημασίες. Έτσι, η «κρίσις» μπορεί να σημαίνει το κρίσιμο σημείο μιας αρρώστιας, το σημείο όπου “αποφασίζεται” η τύχη της ζωής του ασθενούς. Επίσης, κατά ενδιαφέροντα τρόπο, η φιλοσοφία, σε ανεξάρτητους μεταξύ τους κλάδους, έχει φέρει κοντά τις δύο σημασίες, οι οποίες συμπυκνώνονται στη μία και μοναδική ελληνική λέξη. Για παράδειγμα, στη φιλοσοφία και την ιστοριογραφία της επιστήμης η κρίση σηματοδοτεί μια κατάσταση, κατά την οποία το κυρίαρχο Παράδειγμα αδυνατεί να αναπαραγάγει ομαλά την κυριαρχία του εξαιτίας μιας πλειάδας εμπειρικών ανωμαλιών. Η κατάσταση αυτή, παράλληλα, ωθεί στην όξυνση της κριτικής και στην ανάληψη μιας σειράς αποφάσεων ή αξιολογήσεων, οι οποίες δεν ήταν διαθέσιμες στο παρελθόν. Αντίστοιχα, αλλά με αρκετές διαφορές, στον χώρο της πρακτικής φιλοσοφίας, η έννοια της κρίσης σηματοδοτεί την απουσία εγκαθιδρυμένων κριτηρίων για την ανάληψη και τη νοηματοδότηση μιας πράξης – κατάσταση η οποία αναγκαία ωθεί στην κριτική και την απόφαση.

Μοιάζει, λοιπόν, η κρίση όντως «να γεννά ευκαιρίες», όχι όμως αυτές που εννοούν οι επιτήδαιοι της αναπαραγωγής της υπάρχουσας κατάστασης. Η “κρίση” επισύρει ‘κρίση’. *Κρίση* λοιπόν...